

תשובות, אגרות וכתבי יד מאת הרב שמשון רפאל הירש

[המשך]

תשובה על איסור שינויים בתפילה

תשובה אל הרב יעקב קופל במברגר, אב"ד וורמש

ככל הנראה הוזמנה תשובה זו על מנת להציגה לעיני הנהלת הקהלה והשלטונות. היא נדפסה ב"איווראעליט" בתאריך בלתי ידוע; תדפיס נמצא בידי המלה"ד. תרגום חפשי מגרמנית: הרב יצחק לוי.

לכבוד הרב יעקב קופל במברגר¹

רב הגליל בק"ק וורמש

מכ"ת ביקשני לחוות דעתי על אודות השינויים בדרכי עבודת ד' זו תפילה, אשר זוממים ראשי קהלכם להכניס בנוסח התפילה ובסדריה המקובלים לנו מקדמת דנא.

במכתבו תאר מכ"ת את השינויים, הן אלה שהוחל בהם כבר, הן אלה השמורים להם בלבם לעתיד לבא ושיוכשרו לבא בקהל על ידי השינויים דהשתא. ואלה הם השינויים: מחיקת פרקים שלמים מסדר התפילה שעד עתה היו חלק לא יפרד ממנו, כגון חלק מברכות השחר, איזהו מקומן, פרשת הקרבנות, והוא רחום, ויכולו, מגן אבות, חלק מברכות ההפטרה, יקום פורקן, פיוטים ויוצרות; וכן ביטול אמירת תפילת ש"ע בלחש; חידושי דברים, כגון החלפת דברי הנביא בהפטרה בקטעים וברעיונות עפ"י דעתם בצירוף ברכה לפני ואחריה בלשון אשכנז, שינויי נוסחאות כגון "שעשני לעבדו"²; הנהגת תפילות וזמירות בלשון אשכנז; העמדת עוגב (אורגן) בבית הכנסת, ועוד כהנה. מכ"ת מבקש ממני לחוות דעתי, אם מותר על פי דת תוה"ק ועיקריה לשנות ולחדש דברים אלה, ובפרט להשיב על שאלות אלה:

א. האם מותר לבטל או לשנות במשהו, בתוכן או בלשון, את סדר התפילה המקובל בדינו?

1 ראה עליו: הרב רפאל נתן אויערבך, "הרב יעקב קאפיל הלוי במברגר וצ"ל", המעין,

תמוז תשל"ה, עמ' 3-11.

2 במקום "שלא עשני גוי".

- ב. האם רשאים אנו להוסיף תפילות או זמירות בלשון אשכנז, אם יישארו כל תפילותינו והפיוטים על מכונם ?
- ג. האם מותר להעמיד עוגב בכית הכנסת ?

אחרי בדיקה זהירה ומצפונית אין בידי אלא לקבוע :
על פי כל הכללים הקבועים ועומדים, הנוהגים למעשה בדין תוה"ק,
אין אלא להשיב בשלילה מוחלטת על שאלות אלה, ויש להכריז על כל
השנויים והחידושים הנ"ל כעל דברים שאין להתירם.

ל ש א ל ה א

תוקפה המחייב של דת תורתנו מבוסס בחלקו על "דאורייתא", היינו מצוות שניתנו לנו על ידי משה רבנו בתורה מסיני, כגון קריאת שמע, זכירת יציאת מצרים, ברכת התורה, ברכת המזון ; בחלקו על תקנות "מדרבנן", כגון רובו של נוסח התפילה הכלול בסדר התפילות הרגיל, הוא ה"סידור"; וכן על "מנהגים", כגון חלק מהסידור וכל הפיוטים והיוצרות וכו' הכלולים ב"מחזור" לימות החגים.

אין צורך להוכיח כאן שכל מה שנצטוונו מסיני או מדרבנן חובה עלינו לקיים ללא כל שינוי. לא רק סדרי בית הכנסת, אלא כל סדרי חיינו הדתיים בנויים על עיקר זה. חיינו הם חיים רק בשמירת מצוות ד' כפי שנמסרו לנו בתורה שבכתב ושבע"פ ולפי תקנות וגזירות חז"ל שהותקנו מתוקפה היסודי של מצוות התורה "על פי התורה אשר ירווך" (רמב"ם, הל' ממרים פ"א).

באותה מידה נתקבלו כמחייבים אותנו, על פי עיקרי התורה שבכתב ושבע"פ, גם אותם הדברים שלא נמסרו כמצוה מפי הגבורה, אף לא תיקונים חז"ל, הלא הם מנהגי ישראל שיסודותיהם בקודש. מנהג כזה הוא כל דבר אשר נתקבל על ידי קהל עדת ישראל מרצונם, גם אם לא תוקן מכח סמכות גבוהה יותר. ומעתה, כמו ששני הסוגים הראשונים, מצוות התורה ותקנות חז"ל, מיוסדים ומושרשים בקבלתם מרצון על ידי כלל ישראל — "קיימו וקיבלו" (שבת פח ע"א, שבועות לט ע"א) ו"גמרו וקיבלו" (שבת יד ע"ב, ע"ז לו ע"א) — כך גם קיבלו הם מרצונם ומדעתם את המנהגים וחיוכם חיוב גמור מצד דת תוה"ק, והם נמסרים כמצוה מחייבת מאבות לבנים ולבני בניהם, בתנאי שאין בהם משום "מנהג טעות" ולא משום "מנהג שיש בו איסור", ובמקורם הם "מנהג ותיקין", היינו שהנהיגום אישים מוסמכים (בבלי פסחים, מדף נ ואילך ; ירושלמי פסחים פ"ד ה"א).

על מנהג כזה נאמר מנהג ישראל תורה הוא וקיומו חובה וביטולו עבירה.

(פסחים ירושלמי ובבלי הנ"ל ; מסכת סופרים פי"ד ; מרדכי ב"מ פ"ז ; תשובות הרשב"א שכ"ג ; תשובות ריב"ש ל"ד, מ"ד,

אתר דעת - מכללת הרצוג
קיי"א, קכ"ב, שצ"ט, תקי"ב; מהר"י קולון ט', נ"ד, קמ"ד; תשב"ץ
ח"ב, קלב; מהר"י איסרלין יא ע"ב [?]; ר' מאיר ב"ר יצחק
איזנשטט, שו"ת פנים מאירות ח"ג סי' לא.)

אפילו אם יבוא נביא כאלהו ויבטל מנהג כזה אין שומעין לו (מנחות
לב ע"א, יבמות קב ע"א).

ולא רק מנהג שנתקדש מחמת קבלתו מדורות ראשונים או מנהג
שנתפשט בכל תפוצות ישראל, אלא גם מנהג אחרונים, מנהג של מדינה
או של עיר, מצוה לנהוג על פיו באותה מדינה או באותה עיר. ואפילו מנהג
כזה אינו נהוג אלא בבית כנסת אחד מכל בתי הכנסת שבאותה עיר, יש
לקיימו באותו ביכ"ז ללא כל שינוי (פסחים נ ע"ב; מהר"ק ט'). ואפילו
מנהג המקום הזה סותר את המנהג הנהוג בכל ישראל, יש לקיימו ללא כל
שינוי, אף אם יש ליישבו אך בדוחק ואין לו מקור אלא בשיטת אחד הפוסקים
ואף אם המנהג הנפוץ עדיף בהרבה.

(תענית כח ע"ב; חולין יח ע"ב; שם קטז ע"א; יבמות טז;
תשובות הרא"ש כ"ו, א'; ריב"ש קכ"ב, של"ד, תקי"ב; רדב"ז
ח"א, תשמ"מ; מהר"ק ט', קמ"ד.)

עיקרי הדינים האלה נוהגים ללא יוצא מן הכלל גם לגבי מנהגי
התפילה. כל הפוסקים מכריעים בשאלות של סדר ונוסח התפילה על פי
המנהג, ולא רק על פי מנהג שנפוץ בכל ישראל, אלא גם על פי מנהג
המקום המיוחד, והם אוסרים בהחלט כל שינוי בדרך קיומו.

(תשובות הרשב"א רצ"ג, תס"ט, ת"ע, ל"ז, שכ"ג; רא"ש ד, ו;
כ"ו, א'; ריב"ש של"ד, תקי"ב; תשב"ץ ח"ב כ"ד ע"ב [?];
מהר"ק ט', נ"ד; שו"ת פנים מאירות ח"ג סי' ל"א; רדב"ז
ח"ג תקל"ב; וכן בספרי הפוסקים רמב"ם, טור, שו"ע, כלבו,
אבודרהם, רוקח, מנהיג ועוד.)

אפילו חלקים רבים של התפילה השגורה בפי-כל אינם אלא מכח
המנהג. אמירת הלל בר"ח והדלקת נרות חנוכה בביהכ"נ אינם אלא מנהג
ואף על פי כן מברכים עליהן. הרי לך שאנו מכריזים עליה בפומבי "אשר
קדשנו במצותיו וצונו", היינו שהן מצוה מפי נותן התורה.
(תענית כח; תשובות ריב"ש קי"א.)

ולא עוד אלא אפילו חלקים כאלה שאין להצדיקם מצד ההלכה
שבתלמוד אלא מכח המנהג, כגון הרבה פרשיות והפטרות, קידוש ליל
שבת בביהכ"נ ועוד, אף על פי כן נפסק גם לגביהם: מנהג של ישראל תורה.
(תשו"רשב"א ת"ע, ל"ז, שכ"ג; ריב"ש ל"ד, מ').

היוצא מדברינו, שלא רק כל ביטול או שינוי בסדר התפילה, אשר יסודו

מדאורייתא או מדרבנן, אסור בהחלט, אלא אף ביטול או שינוי של נוסח או סדר התפילה שאין יסודו אלא בכח המנהג שותר את ההלכה ופוגע פגיעה קשה בדת תוה"ק.

ברם, נשאר לנו עוד להביא ראיה שחלק אחד של נוסח התפילה, הייבן הפיזיים והיוצרות, הם באמת "מנהג ותיקין" ואינם מכלל המנהגים שיש בהם איסור שכוחם מוטל בספק. בזמננו הושמעה הדעה שהפוסקים הידועים והמקובלים ביותר מתנגדים להם ושאינו לקבלם בשום אופן, מפני שהוכנסו לסדר התפילה "שלא כדת".

על טענה זו יש לנו להשיב:

א. העיקר הראשון והעליון, שעל פיו מסודרים כל חיי המצוות והדת בין בציבור בין ביחיד, הוא שהולכים אחר הרוב, אחרי רבים להטות, והלכה זו קובעת למעשה שרעת רוב הפוסקים היא המכרעת ודעת המיעוט בטלה ואין להתחשב בה (חושן משפט כ"ה, ב').

ב. אם הרוב אינו ברור, אבל למעשה נוהגים כבר כאחת משתי דיעות, הרי המנהג הוא המכריע והפוסק על פי הדעה האחרת אינו אלא טועה. לכן אמרו חז"ל: כל מקום שהלכה רופפת בידך, פוק חזי מאי עמא דבר, צא וראה כיצד נוהג העם. וכן: שאין הלכה נקבעת עד שיהיה מנהג (סנהדרין ו ע"א; מסכת סופרים פי"ד הי"ח; חו"מ כ"ה, ב'; ש"ך שם).

ג. ועוד, מעולם לא הושמעו בספרי הפוסקים דעות החולקות על הפיזיים כשלעצמם. כבר זה כאלף שנה הם חלק של תפילות המועדים במחצית עם ישראל לפחות, והעתיקים שבהם נתחברו במאה העשירית והחדשים ביותר בתחילת המאה הארבע עשרה. אפילו הפוסקים שערערו על קבלתם מצד ההלכה, לא ערערו אלא על שילובם באותן התפילות שאסור להפסיק בהן. ואף על פי כן הם לא היו אלא יחידים ודעתם בטלה ברובם המכריע של חכמי ישראל עפ"י אותו העיקר הראשון הנוהג בפסיקת הלכה למעשה. רוב הפוסקים לא ראו בפיזיים המתאימים לרוח החג משום הפסקה בתפילה, אלא אדרבה, הם התירו אותם עפ"י דין וכך נהגו להלכה ולמעשה.

ד. איננו יודעים אלא על שנים מבין כל הגאונים והראשונים שערערו כנגד אמירת פיזיים באמצע התפילה, והם הרמ"ה והרמב"ם, ואולי גם בה"ג. לעומתם עומדים רב עמרם גאון, רב כהן צדק, רב פלטאי גאון, ר' יוסף טוב עלם, רב סעדיה גאון, רב האי גאון, ר' אליהו הזקן, רבנו יונה, ר' קלונימוס, ר' שמעון הגדול, רבנו חננאל, רבנו תם, בעלי התוספות, הראב"ד, הרא"ש, הגהות מיימוניות, הרשב"א התשב"ץ, ספר המנהיג והכלבו. כל אלו מתירים את שילוב הפיזיים. (הגהות מיימוניות, הל' תפילה פ"ו ה"ג; תוס' ברכות יא ע"א

ד"ה אחת; שם לְאִתְּקֵינָא דִּמְהִילָא פִּרְאִיטָאָל; רא"ש, ברכות סוף פ"ה; ב"ח, או"ח ס"ח; תשו' הרשב"א תס"ט; רבנו יונה על הרי"ף, ברכות פ"א; מרדכי שם. וכן מובאים פיוטים בתוספות בעשרים וששה מקומות בש"ס, דבר המעיד על אמירתם הבלתי מעוררת באמצע התפילה.)

ה. ולבסוף מצטרפים לשורה חשובה זו של הפוסקים המקובלים עלינו גם מחברי הפיוטים והיוצרות בעצמם, וביניהם, — מלבד אלה שהזכרנו כבר, ר' אליהו הזקן, רב האי גאון, רבנו תם, ור' יוסף טוב עלם — גדולי ישראל כר' אלעזר הרוקח, ר' אליעזר ב"ר נתן, ר' ברוך, רבנו גרשם מאור הגולה, ר' יצחק ב"ר מאיר ועוד.

אנו מגיעים אפוא למסקנה שאינה ניתנת לערעור, שמנהג הפיוטים והיוצרות לא נכנס לאוצר תפילותינו שלא כדת תורה, ושאינן מערערים עליו גדולים מבין הפוסקים החשובים והמקובלים ביותר, ושהוא אינו מנהג שיש צורך ליישבו, שאפילו אז היינו חייבים לקיימו ללא שינוי כנ"ל. ולא זו בלבד, אלא אדרבה, מנהג זה מיוסד על משענת חזקה ביותר של הלכה ומקורו בגדולי ישראל הנמנים בין גדולי הפוסקים. ואם כן הוא מנהג מוסמך, אשר רק מנהגים אחרים מעטים מגיעים לקרסוליו מבחינת תוקפם וחובם, ומעטים עוד יותר הם אלו שעולים עליו, והמבטלים אותו מכחישים את העיקרים אשר עליהם נשענים כל חיי התורה והמצוות.

אכן בימי האחרונים הושמעו מדי פעם בפעם דעות של יחידים שקמו נגד הוספת הפיוטים, אם כי לרוב רק נגד אמירתם באמצע ברכות קריאת שמע. אפילו מרן ר"י קארו בשולחן ערוך (או"ח ס"ח וקי"ב) מתנגד להם, וגם הרמ"א אינו חולק עליו לחלוטין בנוגע לאמירתם בברכות ק"ש. אבל עם זאת מעיר הרמ"א בהלכות תפילה סי' קי"ב (ס"ב): "וכן נוהגים בכל מקום לאמרם" (והכוונה לאומרם בתוך חזרת הש"ץ). וכן העובדה שאין שמים לב לפסק דינו של מרן מהר"י קארו זה כשלוש מאות שנה נוטלת ממנו כל משמעות לגבי הלכה למעשה. ואם כבר ראינו לעיל שבמקום שההלכה רופפת מכריע המנהג, קל וחומר שדעה יחידה כזאת לגבי מנהג מתבטלת לגמרי לעומת דעתם של רוב רובם של הפוסקים המוסמכים.

לפיכך כל נסיון להוציא קטעים מסדר התפילה המקובל, ולוא רק פיוט אחד, ואפילו רק להעבירו למקום אחר בסדר התפילה, נדחה על ידי פוסקים בעלי סמכות וחשיבות. ועיין בתשובתו המעניינת ביותר של הרדב"ז, אחד הפוסקים המכריעים במאה השש עשרה, חלק ג' סי' ל"א.

היוצא מדברינו, שהתשובה לשאלה א' ברורה. אילו היינו מסכימים לשינויים שרוצים להנהיג בקהלכם, לא היה בזה אלא משום סתירה גמורה לכל העיקרים הנושאים על גבם את כל הבנין של חיי דתנו. ולא רק שינויים שיוזמים אלו המעזיזים לפגוע בתקנות חז"ל מימי אנשי כנסת הגדולה, כגון

הפטרות וברכות, אנו אוסרים, אלא גם אסור לסלק, לבטל או לשנות מנהגי תפילה שנתקדשו באלפי שנים.

ל ש א ל ה ב

מעתה נבוא לדון בשאלה השניה של מכ"ת: האם מותר להוסיף לסדר התפילה, שכלעצמה לא הוכנס בה כל שינוי, תפילות ופיוטים בלשון אשכנז?

ברצוני להעיר בתחילה שגם להוסיף תפילות ופיוטים בלשון הקודש אינו דבר מותר בכל מקום וללא סייג. במיוחד אין להתעלם לעולם מן העובדה שסדר ונוסח התפילה הם דברים המסורים לרשותה של הקהלה. אין להוסיף שום תפילה חדשה בכל לשון שהיא ללא הסכמת כל חברי הקהלה. תפילות של ציבור הן. ללא הסכמת הקהלה אין אדם רשאי אפילו לעבור לפני התיבה, ועל פי דין אפילו יחיד המוחה כנגד מינויו של ש"ץ שומעין לו, כי הוא שליח הציבור ואין אדם נעשה שלוחו בעל כורחו (או"ח נ"ג סי"ט). ש"ץ צריך להיות מרוצה לעם, היינו נוח לבריות ומסכימים לתפילתו (רש"י תענית טז ע"א). קל וחומר שאיש אינו רשאי להשמיע דבר בשמי שלא הסכמתי עליו כלל, כי כל התפילות שנתקבלו לסדר התפילות שבציבור, נאמרות בשמה של הקהלה כולה. ואם רוב המתפללים מבקשים להנהיג בכח בבית הכנסת תפילות וזמירות למרות מחאותיו של המיעוט, הרי בכך יוציא את המיעוט מן התפילה בציבור ולכך אין לו זכות בשום פנים ואופן.

אכן יתכן שמותר לרב או לדרשן להוסיף ולומר תפילה תוך כדי דרשתו³, אבל אין זה דומה כלל לאמירת תפילות מחודשות בסדר התפילה. הרב בדרשתו אינו מבטא בתפילה מעין זו אלא את עצמו; לעומת זאת, הוספת תפילות בציבור נועד לה תוקף של התבטאות הקהל, וזאת אין להתיר אלא אם כן הסכימו מראש כל בני הקהלה לאמירת אותם פרקי תפילה מוספים. ללא הסכמה זו אסורה ההוספה, הן על הרב, הן על ראשי הקהל, וסברה היא שבמקרה זה אפילו המיעוט הקטן ביותר יש בידו למחות ולעכב.

איסור הנהגת תפילות בתפילות הציבור בלשון אשכנז ובכלל בלשון אחרת מלבד לשון הקודש של המקרא הוכרע לדעתנו על יסוד האמור בתשובתנו לשאלה א'. אמנם כן, המשנה בסוטה (ז, א) מתירה להתפלל בכל לשון ובפרט בציבור. אולם כבר כתב רבנו יונה (ברכות פ"ב) שהדברים אמורים רק לגבי מי שאינו יודע לשון עברית.

ובכן אין הלכה זו אמורה אלא לגבי יחיד המתפלל עם הציבור ואינו

3 נוהג שפשט או וחדר גם לבתי כנסת של חרדים.

יודע לשון עברית. רק לו מותר להתפלל בשפת אמו, שכן אין להעלות על הדעת שציבור שלם בישראל אינו יודע לשון הקודש. ועוד, בירושלמי סוטה (שם) הושוו קריאת שמע ותפילה למקרא מגילה לגבי ההלכה שאם היה יודע אשורית ולעז, אינו יוצא אלא אשורית. יתר על כן, עובדה היא שאין עליה חולקין, שעל אף דברי המשנה היא לא התפללו בבתי הכנסת זה אלפיים שנה אלא בלשון עברית ובלשון ארמית, שהן לשונות הקודש של המקרא, ומכאן שהן לשונות התפילה הבלעדיים בבית הכנסת. די בעובדה זו להצהיר על ייחוד הלשון העברית והארמית כלשון תפילת הציבור ועל איסור כל לשון אחרת. אף על פי שבשאר עניינים אנו אומרים "לא ראינו אינה ראייה", הרי לגבי מנהגים, וכל שכן לגבי מנהג עתיק ונפוץ שכזה, יש גם בעובדה השלילית שלא שמענו ולא ראינו היפוכו של דבר משום ראייה שאין עליה תשובה (ראה חו"מ ל"ו, כ"ב; ש"ך שם; יו"ד א').

ואל יחשוב אדם שרק בזמננו נתחדשה המציאות של אי-ידיעת הלשון העברית, באופן שמתבקשת הנהגתה של לשון האם בסדר התפילה. גם בימי קדם היו רבים שלא היו בקיאים בלשון העברית. גדולה מזו, אפשר להוכיח במידה רבה של ודאות שבימי התלמוד בורותם של עמי הארץ בשפה העברית היתה עמוקה ונפוצה יותר מאשר אפילו בימינו. אף בימיהם של עזרא הסופר ואנשי כנה"ג, שייסדו את סדר התפילה המקובל בימינו, היתה הלשון העברית רחוקה מאד מלהיות השפה המובנת לכל עם ישראל, עד כדי כך שאותו עזרא הסופר, שחיבר את תפילותינו בלשון העברית, נאלץ להוסיף לקריאת התורה תרגום ארמי למען תהיה תורת ד' מובנת לכל.

מייסדי תפילותינו עמדו אפוא כבר בעצמם לפני השאלה, אם לחברו בלשון העברית או בלשון האם, והם הכריעו לטובת הלשון העברית. ודאי עשו כן מתוך נימוקים כבדי משקל, הן מצד עצם מהות התפילה בציבור, הן מצד מיכלול משמעותה של הלשון העברית לגבי כלל האומה מבחינה דתית. נימוקים אלה בולטים גם לעינינו בבהירות כה רבה, עד שכל אדם שאיננו מסונוור מבחינה מפלגתית חייב לקונן גם בימינו על העלמותה של הלשון העברית מתוך סדר התפילות כעל המכה האנושה ביותר שהוכה קיומה החיוני של היהדות והאומה היהודית. הכרעה זו נשארה זה אלפיים שנה ועד עתה בבחינת הלכה פסוקה, והיה עלינו לנהוג על פיה ללא סייג אף אלמלא לא נתקדשה לשון המקרא כלשון תפילותינו כמנהג בן אלפיים שנה, מנהג אשר בלאו הכי אוסר לנו את הנהגתה של כל לשון אחרת.

ל ש א ל ה ג

באשר לשאלה זו, היינו הנהגת העוגב בתפילת הציבור, איננו רואים כל אפשרות להתיר זאת עפ"י דין באיזו צורה שהיא.

ידוע שהשמעת קול בכלי שיר בשבת ובמועד אסורה לנו בכל התנאים. כל היודע שאפילו הכיוונן גרידא של כלי מיתר או כלי נשיפה יש בו משום איסור דאורייתא, חייב להורות שאין לומר בימינו על כגון דא "אין אנו בקיאים בעשיית כלי שיר". ואפילו אין אולי לחשוש כל כך לעשיית כלי שיר לגבי העוגב, הרי שבכל זאת ברור עפ"י כל ההלכות הנוגעות בדבר שאין לחלק בשום אופן בין כלי הנגינה השונים. דבר זה יוצא לא רק מן הכלל שבכל תקנות חז"ל: "יאמרו כל הסריקין אסורין וכו', לא פלוג" (פסחים לו ע"א), אלא מפני שברור שכל השמעת קול נגינה באמצעות כלי אסורה משום עשיית כלי שיר, אפילו אין חשש כזה לגבי כלי מסויים, כגון להקיש על הדלת וכו"ב. הטעם הוא שלא יבואו בשום אופן לידי חילול שבת דאורייתא על ידי תיקון כלי.

לפיכך לא יעלה על הדעת להנהיג את העוגב אלא באופן הנזכר באו"ח של"ח, ב: לנגן ע"י נכרי בכלי שיר בחופות, ועל סמך הכלל של היתר שבות דשבות במקום מצוה. אולם גם זאת נראה לנו בגדר איסור מוחלט מתוך השיקולים הבאים:

א. הכלל של היתר שבות דשבות במקום מצוה לא נתקבל על ידי כל הפוסקים ואין לגביו הלכה פסוקה במוחלט (או"ח ש"ז, ה).

ב. ההיתר הנ"ל לנגן בחופות ע"י נכרי הוא יותר לימוד זכות על אלה שהקלו בדיעבד לגבי נוהג שפרץ בימיהם, אך בשום אופן אין בו משום הסכמה לדבר לכתחילה וכ"ש שאינו בנין אב ללימוד הימנו הלכה למעשה למקום אחרים.

ג. אפילו נתקבל ההיתר הלכה למעשה, כבר הוכח במגן אברהם, סי' ש"ז, ה, ש"אין מדמין דבר לדבר בעניני השבותים".

ד. אפילו נסכים לכל טענותיהם בהלכה, עדיין צריכים אנו להביא ראיה על העיקר, והוא, שהשמעת נגינת העוגב בשעת התפילה מצוה היא ולא הפרעה. עבודת ד' בישראל צריכה להיות בראש ובראשונה "תפילה", הוה אומר, לדבר אל לבו של אדם מתוך דעת צלולה, ולא לעורר דמיונות ורגשות עמומים על ידי אמצעים מלאכותיים כגון השפעת המוסיקה. ליווי התפילה על ידי כלי אדיר כח כעוגב, המשתלט על כל מעמד התפילה, מפריע בעליל לכוונה האמיתית של התפילה לפי תפיסת היהדות.

ה. כל התפילה בציבור אינה אלא אמצעי לעבודת ד' הנכונה, שהיא השמירה הנאמנה של מצוות תורת ד'. כל כוונה שבלב וכל זעזוע שבנפש אינם שקולים כנגד ההפסד הקטן ביותר שייגרם לנאמנותנו לתורה ולקיום מצוותיה על ידי כל נדנוד עבירה שהותרה בציבור.

לאור כל השיקולים האלה אין מנוס מקביעת איסור הנהגת העוגב כבר בשלב זה של דיוננו.

אולם שיקול נוסף יציג הנהגה זו כדבר שאין הדעת סובלתו כלל ועיקר,

אלה הטוענים להיתר על יסוד הפללה שפירושיהם מוצה"מ מוכרחים להחשיב את נגינת העוגב בזמן התפילה כמצוה, כדי שיוכלו להכניס אותה לכלל הזה. הווה אומר, הם מוכרחים להחשיב את נגינת העוגב כמעשה בעל משמעות דתית מהותית וכהשלמה ממשית לתפילה מבחינת רגשות הלב והנפש. אולם אם כן הדבר, אם יש כאן מצוה, הרי שעל אחת כמה וכמה הנהגת העוגב איננה אפשרית כלל ועיקר. כי איככה יוכלו לקיים מצוה שבעבודת ד', כביכול חלק חשוב כל כך של התפילה, על ידי נכרי! [הערת שוליים: אין צורך להזכיר כאן שענין זה רחוק כרחוק מורח ממערב מדין נכרי המביא שופר לתקוע בו ואיזמל למול בו, שכן שם מביא הנכרי את הכלי והישראל מקיים את המצוה. כיוצא בזה נכרי המנגן בחופה, שכן הישראל הוא שמקיים את המצוה לשמח חו"כ, שכן הוא זה הגורם להם את ההנאה שמשמחת אותם.] כל יהודי בר דעת יבין שדבר זה לא יתכן, אלא אם כן נרצה להשפיל את עבודת ד' לענין של חוכא ואטלולא. נתאר לעצמנו נגינת פתיחה של העוגב, אשר תכין את קהל המתפללים לקראת הכוונה הרצויה בתפילה; לאחריה נגינת ביניים שתכליתה לרומם את הרגשות וההגיגים שעלו בזמן התפילה; ולבסוף נגינת הסיום שתסכם את כל צלילי ההתעוררות הרוחנית והרגשית על מנת שבני הקהל יתחזקו בהם בדרךם מבית ד' לבתיהם — והרי פחות חשוב מכך לא יוכל ליווי התפילה על ידי כלי נגינה להיות, אם בכלל יש להתירו, קל וחומר להחשיבו מצוה. ועתה נתאר לעצמנו שכל זאת יבוצע על ידי נכרי, ונשאל את עצמנו, מדוע אפוא לא נמנה נכרי גם להיות ש"ץ או דרשן! הרי צלילי העוגב אמורים למלא תפקיד שניהם, להשמיע דברים היוצאים מן הלב כמו הש"ץ ולהשמיע דברים הנכנסים אל הלב כמו הדרשן, ושניהם — בידי נכרי! אכן, התסבוכת הזאת שבה מצויה כל השאלה הזאת היא כה גדולה, עד שרק השטחיות המסונוורת של שוחרי הריפורמה והחיקוי המודרניים שלנו יכולה היתה לעורר את העניין הזה, כל שכן להביא אותו לידי ביצוע, כפי שכבר קרה פה ושם. נגינת העוגב בשבת ובמועד בידי יהודי היא עבירה; נגינת העוגב בידי נכרי היא קריקאטורה!⁴

כל הדברים שהעלינו עד כה מוכיחים שמצד הדין אין כל אפשרות כלל ועיקר להנהיג ליווי תפילותינו על ידי כלי נגינה בימי שבת ומועד. אולם לגבי העוגב יש להביא בחשבון היבט נוסף בעל משקל. היה זה מתוך הרגשה נכונה מאד, שמיד כשעלה על הפרק עניין הנהגת העוגב בבית ישראל קראו עליו תגר על יסוד הכלל "לא תלכו בחוקות הגוי" (ויקרא כ, כג) וראו בו הנהגת יסוד לא-יהודי לתוך התפילה בציבור. וזאת אמת לאמיתה. אפילו לשיטת מהרי"ק, שדין חוקות הגויים אינו נוהג אלא במנהגי זנות או בדברים הקשורים קשר כלשהו בפולחן נכרי או בדברים שאין כוונתם ידועה עוד ולכן יש לחשוש שמקורם באחד משני הדברים האסורים, אפילו לשיטה זו אין להתיר הנהגת העוגב לביהכ"נ מצד עיקר זה בדת

4 והשוה שו"ת חתם סופר ח"ו סי' פד, ד"ה ואני אומר.

תוה"ק. דבר שפתים אך למחסור! העוגב נעשה לכלי המיוחד לפולחן הכנסייה הנוצרית. הוא משמש באופן בלעדי לצורכי דת. הוא מצוי בכנסיות בלבד ומשמש רק לצורך הפולחן הנוצרי — עד כדי כך, שדי בשמיעת צליל העוגב בחצות הלילה בסביבה בלתי-ידועה לחלוטין לקבוע בוודאות גמורה שיש כאן כנסייה נוצרית. לפיכך אין להכחיש בשום אופן, שמלבד האיטור מדרבנן הנ"ל, המוציא מכלל אפשרות את הנגינה בכלים בבית הכנסת בשבתות ובמועדים, הרי מכח איטור מדאורייתא של "לא תלכו בחוקות הגוי" כבר נעולים שערי בית הכנסת בפני הנהגת העוגב.

סבורים אנחנו שפסק הדין על כל שלוש הנקודות שהוצגו לפנינו, שכתבנו בתחילת דברינו, מנומק היטב והוא אמת לאמיתה. מקווים אנחנו שיעלה ביד מכ"ת לשכנע את ראשי קהילתו לחזור בהם ממחשבתם שהיא בפירוש נגד הדין. אם יוציאו אל הפועל אפילו רק חלק של החידושים שיזמו לעשות, תהיה זאת עבירה על דתנו שכוחה גדול מכוחם של רבנים, פרנסים ובני הקהילה, וכן יפגע חטא זה באושרה האמיתי של הקהילה. שום יהודי שומר מצוות לא יוכל להשתתף בתפילה, שבה יונהג אפילו רק אחד מן החידושים היוזמים. בכך יודה בפומבי בעקרונות אמונה שעליהם הוא חייב לקדש שם שמים ברבים. לא תהיה לו ברירה אלא להצהיר על פרישתו מציבור שמאס, על ידי הנהגת החידושים האלה, ביסודות היהדות הנאמנה לתורה ולמצוות. ודווקא משום כך, גם על פי הצדק הכללי ובמיוחד על פי דין תורה יהיה בהנהגת החידושים האלה משום פגיעה ללא צידוק בסדרי הקהילה ובזכויות המוענקות לכל אחד מחבריה והמבטיחות את הפעלתם של כל מוסדותיה הדתיים על פי דת תוה"ק. הבה נקווה שעוולה זו, הנוגדת דת ודין והעלולה ח"ו להביא פורענות על העדה, לא תיעשה!

הרב הירש

פרנקפורט א"מ, 15 ביוני 1858

ציון הוא עדיין בגדר תלפיות, תל שכל פיות פונים בו, אף בהיותו תל-תלפיות, וממזרח וממערב, מצפון ומדרום מכוונים הבנים הפזורים שבכל אתר ואתר את עיניהם לציון בתפילה, הרי בעצם התופעה הזאת יש מעין התחדשות מתמדת לקראת מילוי היעוד המלא. שוב ושוב מתחדשת בנו ההכרה, שרק ממנה, מציון, נוכל לשאוב את ההתלהבות למילוי חובותנו ואת התקוה לעתידנו ואת דרכנו אל ה'.

(פירוש הרב הירש, תהלים קב, טו)

(א)

האיגרת הבאה, שבמקורה כתובה בשפה הגרמנית, הופנתה ללא ספק אל הרב ד"ר מיכאל כאהן, פולדה; וראה ד"ר יעקב לוי ז"ל, "המציצה בפה לאור הרפואה", המעין, ניסן תשכ"ה. האיגרת הומצאה לידינו ע"י מר אלישע מילר, ירושלים. רב תודות לו.

בע"ה פראנקפורט, 28/2 88

אדוני הנכבד,

זה עתה נתכבדתי בקבלת מכתב מכ"ת נ"י והריני ממחר להשיב עליו כדי שלא אגרום מצדי לשום השהיה.

טרם שוחחתי עם בני [מן הסתם, הרופא ד"ר מרקוס הירש] וגם אינני יודע את פרטי ההנחיות [מן הסתם, למוהלים] שהציע בכתב ושלח למכ"ת נ"י. אולם הריני רואה חובה לעצמי להביע את דעתי הנחרצת, שעלינו להצטמצם אך ורק בהנהגת שפופרת המציצה בלבד ובמה שמותנה בכך באורח ישיר והכרחי. בעיני נראה כל דבר אחר — ויהא כשלעצמו טוב כאשר יהא — כהפסד לענין שהוא לנגד עינינו. הב"ה זיכה אותנו למצוא תיקון אותו ביקשנו זמן כה רב, ולמכ"ת נ"י במיוחד חנן את הזכות להיות שליח לדבר מצוה רבה כזו. הבה ונסתפק בזה ונשתדל להנהיג את הדבר האחד הזה לפי מיטב הבנתנו, וחפץ ד' בידינו יצליח. אל ניתן ליותר-טוב להיות אויבו של הטוב, אלא נלך אחרי דברי חז"ל שהורונו כי אין עושין מצות חבילות חבילות.

יהיה רצוי לי מאד אם יואיל מכ"ת נ"י להטריח את עצמו לבא לכאן כדי שנוכל לדון פה אל פה על כל השאר ובס"ד נגיע לתוצאות רצויות (בטובו ימחל מעלתו נ"י שכתבתי על חצי גליון ועם מעלתו נ"י הסליחה).

בכבוד ויקר

הירש

אל הרב פנחס משה אלחנן (הילה) וקסלר

שתי האיגרות הבאות הן חלק מעובון שרוכז בידי מר עמוס סמואל, ירושלים, והומצאו לידינו ע"י פרום' רבקה הורביץ.

(א)

בע"ה פראנקפורט א"מ יום ג' ה' חנכה תרל"ה לפ"ק

שוכ"ט לכבוד הרב המופלג בשערי תודה"ק מעוטר בעטרת החכמה והיראה כש"ת מהור"ר פנחס משה אלחנן וועקסלער נר"ו.

אל נא יחר למכ"ת נ"י אשר אחרו פעמי תשובתי לדבריו היקרים מיום ד' פ' ויצא כי לא מצאתי פנאי עד עתה להשתעשע במכתבו הנכבד וגם היום קצר מצע הזמן מהשתרע.

.....

דברי הרמב"ם בהקדמתו למשנה על הלמ"ס אשר לפי שטת דבריו לא תפול בה מחלוקת כבר ישב על מדוכה זו הגאון בעל חוות יאיר בשו"ת סי' קצב, ימחול מעלתו נ"י לעיין שמה וימצא חבילות קושיות על דברים האלה. ודברי הרמב"ם האלה וכמו כן כללו כל מה שלא בא בפירוש בתורה תחת סוג דברי סופרים נהיה כבר זה ארבעים שנה לצור מכשול ולאבן נגף לפני אפיקורסי זמננו אשר שמחו אלי גיל כאלו מצאו בזה עילה להרוס יסוד כל תשבע"פ. וחס ליה לאדוננו הרמב"ם נ"ע להתחבר עם מתעתעים האלה אשר מי לנו גדול כמוהו וכמעט לא קם כמוהו לכל ידו החזקה אשר החזיק בה תוה"ק היטב עד שלא היה נשאר ספק לשום אדם.

.....

ומאוד שמחתי לראות אשר יצא מכ"ת נ"י עם אחוזת מרעהו נ"י להחל את אשר כבר עלתה בלבבו הטהור זה ימים כבירים להקים בית לימוד תוה"ק עם יתר מדעים על אדני היראה הקודמת לחכמה, יהי ד' עמכם ופועל ידיכם ירצה כאוות נפשכם ונפש

מכבדו ומוקירו בלב תמים

הק' שמשון בן לא"א כמה"ר רפאל הירש פ"פ

(ב)

האיגרת הבאה היא האיגרת שרמז עליה רש"ה באיגרתו השניה בעניין זה אל ר' הילה וקסלר, שנדפסה בשו"ת ר' עזריאל, ח"א עמ' רמג.

בע"ה פראנקפורט דמ' יום ג' כי תבא תרמ"ד לפ"ק

שוכ"ט וישע רב לכבוד התורני והרבני המופלג והנכבד כש"ת מהור"ר פנחס אלחנן וועקסלער נ"י בק"ק שוואבאך יע"א

זכיתי לדברי מכ"ת נ"י הנחמדים והנאורים בדעת אשר כבדני מעכ"ת נ"י לבקש ממני דעתי הקלושה אודות שיעורי עירובי העיר היאך לכוון מדרתם על פי מדת צענטימעטער הנהוגה כעת. עם מכ"ת נ"י הסליחה אם יקצרון דברי תשובתי כי אעפ"י שת"ל הוטב מצב בריאת גופי בחסדו הגדול מ"מ אין כחאי אז כחי עתה ולא אוכל להאריך הן בעיון הן בכתיבה. הנה לענ"ד אין ספק שכדין וכדת עשיתם לדרוש אחר שיעור אצבע בינוני ע"י אמצעי בין האצבע היותר גדול והיותר קטן של איש המצוי לכם ואם תחזיקו בשיעור זה למדוד בו שיעורי תורה שזדמנו לכם הלכה למעשה וכן שיעור הלחי לעירובי עירכם אין ספק שיצאתם ידי חובתכם דהא עשיתם מה שמוטל עליכם מדין תורה. אבל כמו כן לענ"ד ג"כ אין ספק שלא תוכלו לתמוה אם מורים אחרים במקומות אחרים לא ישוו עמכם אלא זה פוחת

וזה מוסיף על המדה שמצאתם: ~~הלפי קבלת רמב"ם~~ אי אפשר כלל ולא נתכון כלל מנותן תורתנו ב"ה שיהא שם מדה אחת קבועה בהחלט לכ"ע לשיעורי משפטי תוה"ק. הלא כל שיעורי התורה עיקר יסודם מדות פירות ואיברי אדם, זית, רימון, שעורה, כותבת, ביצה, אצבע, טפח, זרת אמה וכיוצא, וגודל פירות וקומת בני אדם אשר בה תלוי' מדת איבריהם הם משתנים ואינם שוים בכל מקום ובכל זמן ואפי' שיעור בינוני של דברים אלה לא ישוה בכל הארץ ובכל דור. ועל כרחק ימצאו מדות משונות לשיעורי התורה ולענ"ד אין בזה מגרעת לאמתת התורה אלא יתרון אמתתה. דהא משפטי תוה"ק כולם תכליתם רק להיישיר עניני בני אדם וכל שיעוריהם המסורים לנו יסודם לענ"ד בערך מה אל ענין א' מעניני ב"א. למשל בני"ד לענ"ד קרוב מאוד לשיעור גובה מחיצה שתכליתה לחלק רשיות ב"א יגדל ויקטן כפי ערך גובה סתם בני אדם במקום ההוא ובזמן ההוא. ולא אוכל להאריך עוד וגם אין צורך למבינים כמותכם נ"י והלא גם בזמן א' ובמקום א' הפירות וב"א לא ישוו בגודלם וגובהם וגם למצוא האמצעי להחזיק בשיעור בינוני כמעט א"א לצמצם שישו בו כל המודדים וכבר אמר ר' יוסי בכלים י"ז ו' וכי מי מודיעני איזהו גדולה ואיזהו קטנה אלא חולק הכל לפי דעתו של רואה ע"ש ובתוספתא מפורש עוד יותר וז"ל: אמר ליה ר' יוסי אף אתה נתת שיעור לשיעורין וכי מי יודיעני איזו גדולה איזו קטנה אלא הכל לפי דעתו של רואה עכ"ל א"כ לענ"ד אף שודאי יש לנו לעשות כמו שעשיתם וכן הורה לנו ג"כ תשב"ץ בתשובותיו חלק ג' ל"ג מ"מ אין לתמוה כי נמצאו הנראות מדות שונים זה מזה ואף שלא ישוו בגודל שיעוריהם אפשר אחד המרבה ואחד הממעיט שניהם כאחד טובים וישירים לפי זמנם ומקומם.

ומ"מ לבי אומר לי בפרט בדורנו היתום הזה שאין חזון נפרץ יהי לענ"ד טוב מאד שעכ"פ במדינה אחת ובמלכות א' ישו המדות לפחות בתקון המקואות והעירובין שהם ענינים מפורס[מ]ים וגלויים לעיני ב"א שלא יאמרו יש לנו תורות הרבה וכל אחד ואחד תורתו בידו. ויהי' לענ"ד טוב והגון, אחר שיהי' ברור להם שלא יבואו בזה להקל כי אם להחמיר שכל מדינה וכל מלכות יתפסו במדה הנהוגה ביניהם מצד המלכות, שיהא אצבע שוה לצאלל הנהוג וטפח שוה לשליש ה[?] הנהוג. וכמדומה לי כפי אשר ראיתי ושמעתי כך היו נוהגים ג"כ מלפנים, בעסטעררייך תפסו במדת עסטרייך, בפרייסען במדת פרייסען, וכן כפי אשר הבנתי בדברי מכ"ת היו נוהגים בבייערן לענין מקואות למדוד אצבע עם בייערישען צאלל. ובבואי הנה ראיתי וגם שמעתי מבני תורה מכאן שהיו מודדים אצבע עם צאלל של מדת פראנקפורט, וזה מכוון עם מה ששמעתם בשם הרב מהו' זלמן טריער ¹ וצ"ל ותפסתי אז גם אני במדה זו. אכן מעת נעשינו חלק ממלכות פרייסן אם תבא שאלה לפני היאך למדוד י"ט של לחי הייתי מורה להם על פי מדת פרייסען ועל פי זה נראה בעיני גם לכם טוב והגון למדוד לחי של עירוב שלכם על פי מדת מלכות בייערן. ולא אפונה אשר פו"מ שלכם

1 רבה של פראנקפורט לפני פילוג הקהילה.

לא ימאנו לעשות את הטוב והישר בעיני ד' בפרט אשר אין צריך להוצאה רבה לזה. ובוה אצא בברכת החיים והשלום וכל טוב לתקופת השנה הבע"ל כנפשו ונפש

מכבדו ומוקירו

הק' שמשון בן לא"א כמה"ר רפאל הירש פ"פ זצ"ל

אל ר' דוד לוי, ממייסדי הקהילה החרדית הנפרדת "עץ חיים" בשטראסבורג

תורגם מגרמנית מתוך: Immanuel Plato, Kunst oder Schablone in Religion und Religionsgesetz, Hamburg [1912], pp. 13-14.

פראנקפורט א"מ, 11 בנובמבר 1884

.....

... בוודאי אלו הן נסיבות בלתי-רצויות ובחלקן אף נסיבות שאין להשלים עמהן, אך אין בהן כדי להכריז על נסיבות, ובייחוד לא על אנשים, שהם "פסולים". ובכלל אין זה דבר כל כך קל, כפי שסבורים ההדיוטות, "לפסול" על פי ההלכה אנשים ונסיבות. דברים הנמסרים מפה לאוזן על פי השמועה ולא על פי עדי ראיה מהימנים, אין להם משקל כלשהו. אינני יודע אם ידוע לכב' אלו נסיבות שררו פה [בפראנקפורט] שעה שנוסדה קהילתנו החרדית ואני נבחרתי לשמש בה כרב. מצב הדברים היה ללא ספק גרוע הרבה יותר מזה השורר אצלכם עכשיו, ובדין הייתי יכול להכריז כי השחיטה בקהילה האחרת פסולה והאוכל ממנה אוכל נבלות וטרפות. מעולם לא אמרתי זאת. כל מה שעשיתי, תוך שיתוף פעולה עם קהילתנו, להקים שחיטה ואיטליו כשרים ללא פקפוק, ולאחר מכן הצהרתי: "מי שרוצה לאכול בשר במצפון רגוע, יקח את בשרו משחיטתנו" — בזה היה די אז והיום.

אמנם כב' היפנה תשומת לבי לכך שכל עוד השחיטה של הקהילה הגדולה לא הוכרזה כטרפה, נדונה השחיטה שלכם ועמה קהילת עץ-חיים שלכם לכליה. איש לא יצטער על כך יותר ממני. אולם כב' יבין שדבר זה לא יוכל להשפיע על שום פסק הלכה שלא הייתי רשאי להוציא בלא להתחשב עמו.

ועתה ארשה לעצמי לפנות לכב' בדברים הנכתבים מתוך ידידות וכובד ראש כאחד, וברשות כב' אבקש שהוא וחברי קהילתו יקח אותם אל לבם. הניחו לכשרות או לאי-הכשרות של הקהילה האחרת ומשכו ידיכם ממנה לחלוטין. הרימו ידיכם לפני ד', בנחת וללא התרגשות, ללא התחשבות באנשים או בזלזול בהם, לחיות רק למען דבר ד' המקודש. עשו בכוחות מאוחדים למען קיומה של השחיטה שלכם והשלמתה במידה גדלה והולכת ולמען הקמתם וקיומם של כל מוסדות התורה שעדיין חסרים אצלכם. מלבד השחיטה הכשרה דאגו גם להקמת בית אוכל כשר וטוב למען יוכל גם יהודי

זר המתאכסן שם לסעוד את לבו במצפון רגוע. בסיכום: אל תשימו לב כלל אל הקהילה האחרת, אלא תעשו כל שעשוי לקדם את דבר ד' המקודש בקהילתכם וד' יהיה עמכם ויצליח כל שתעשו אך ורק לשם שמים ויברך את קהילתכם קהילת עץ-חיים שתהיה לעץ חיים למחזיקים בה, למען ייטב לכם ולבניכם אחריכם לעולם.

בכבוד ובהוקרה רבה
הרב הירש

אל ר' אליעזר ליפמן פרינס

(תרגום מגרמנית)

לכבוד מע"כ ה"ה ר' אליעזר ליפמן פרינס, אמשטרדם

מע"כ היפנה אלי את השאלה הבאה וביקש את חוות דעתי עליה:
"האם זאת חובתם של פרנסי קהילה בישראל, שלאחר שהסדירו את דבר לימוד התורה לילדי עניים ובינוניים, יעשו כן גם לבני אמידים? כלום אין דבר זה חשוב, אם לא במידה יתירה, הרי לפחות במידה שוה כמו הדאגה לענייני בית הכנסת ולשאר עניני הקהילה?"
על כך אתכבד להשיב:

הדאגה ללימוד התורה של כל בני הנעורים של הקהילה, ללא הברל בין עשירים לעניים, לא זו בלבד שהיא חלק מן החובות המוטלות על פרנסי הקהילה, אלא היא ללא ספק עומדת במקום הראשון בין חובותיהם ושאר הענינים נסוגים אחור מפניה. פרנסי הקהילה שלא עשו כל שהיה בידם לעשות כדי שכל ילדי הקהילה, עשירים ועניים, ילמדו תורה כדרוש, נמנעו מלמלא את חובתם, שקיבלו על עצמם לפני ד', בענין עליון ומקודש ביותר. גודל חשיבותו של ענין זה על פי דין תורה המחייב אותנו ואת אלה האחראים לניהול סדרי הקהילה אפשר לראות במקורות הבאים:

"מושיבין מלמדי תינוקות בכל עיר ועיר, וכל עיר שאין בה מלמד תינוקות מחרימים אנשי העיר עד שיושיבו מלמד תינוקות. ואם לא הושיבו מחריבין העיר (כלומר, חותרים תחת קיום העיר בעתיד), שאין העולם מתקיים אלא מהבל פיהם של תינוקות של בית רבן" (יורה דעה רמה, ז).

"חייב [כל אב] להשכיר מלמד לבנו ללמדו. הגה: וכיפינן ליה לשכור לבנו מלמד ואם אינו בעיר ויש לו נכסים אם אפשר לאודועי ליה מודיעים ליה ואם לאו יורדים לנכסיו ושוכרים מלמד לבנו" (שם, שם, ד).

יושבי עיר אחת כופים זה את זה לשכור יחד מלמד לבניהם (ראה שם, שם, טו; ועי' רא"ש, בבא בתרא, פ"ב, ס"ז).

מהלכות אלה מתברר בפירוש שלימוד תורה של בני אמידים אינו עניין פרטי להוריהם בלבד. תלמוד תורה של הבנים הוא עניין כללי המסור לקהילה. בעלי הבתים האמידים יש להם תביעה הדדית זה לזה לסדר עבור

בניהם בשיתוף משאביהם הכספיים לתלמוד תורה במידה מקיפה, ובו בזמן עליהם החובה לדאוג לתלמוד תורה עבור בני העניים. לפי פירוש רש"י בנדרים דף פא [ע"א] המאמר "הזהרו בבני עניים" אין פירושו כלל וכלל שאנו יוצאים ידי חובת הדאגה לתלמוד תורה בסידור לימודי בני העניים, אלא כוונתו רק להגן על בני העניים מפני הזנחה: "שלא יהיו קלים בעינינו ללמדם תורה". אזוהרה זו מקבלת משנה כח בהטעימה שדווקא מקרב בני העניים יוצאים לעיתים קרובות גדולי תורה.

מכל מקום, חובתם הראשונה של האמידים ומצוה כלפי שמים הקודמת ללא ספק ללימוד בני העניים היא הדאגה לתלמוד תורה של בניהם שלהם. המצוה ללמד תורה לבניהם שלהם פוגעת בהם תחילה, שכן היא מצותו הראשונה של האב כלפי בנו וחובתו להוריש תורה לבניו אחריו. ואילו המצוה ללמד תורה לבני עניים מוטלת עליהם בעקיפין בלבד כמצוה של צדקה, וכך נפסקה הלכה בפירוש: "חייב להשכיר מלמד לבנו ללמוד אבל לבן חברו אינו חייב להשכיר" (יו"ד רמה, ד).

הווה אומר, שנכסי בעלי בתים אמידים, שמהם יש לשלם מס לצרכי הקהילה, משועבדים בראש ובראשונה לצורך תלמוד תורה של בניהם שלהם ורק לאחר מכן לבני עניים. פרנסי הקהילה הקרואים לנהל את הקהילה והמחוייבים על פי ההלכה הנ"ל לתבוע מן האב האמיד להחזיק תלמוד תורה בהוננו, עליהם להשתמש בכספי האמידים בראש ובראשונה לצורך תלמוד תורה של בני האמידים עצמם ורק לאחר מכן לילדי עניים.

זאת ועוד. ברור ומבורר שעל פי דין קדושת בית המדרש גדולה מקדושת בית הכנסת ובשעת הצורך מותר לעשות מכל בתי הכנסת שלנו בתי מדרש (אורח חיים קנג, א), ובשעת הדחק מותר אפילו למכור את כל ספרי התורה שלנו לצורך החזקת תלמוד תורה (יו"ד ער, א). מכאן ברור גם שהדאגה לתלמוד תורה לבני אמידים ועניים לא זו בלבד שהיא בעלת חשיבות דומה לכל שאר ענייני הקהילה, אלא שבמידת חשיבותה, חיוניותה וגודל האחרייות עבורה היא עולה על כולם. שהרי בתי הכנסת וכל שאר מוסדות הדת של הקהילה יאבדו כל ערכם ופארם והדרם של בתי הכנסת וספרי התורה שלנו יהפכו את משמעותם ותוכנם לאחוכי ואטלולא, אם לא נדאג לקיומם של בתי ספר שיגדלו את ילדינו להיות נאמנים ליהדות ברוחם ובלבם ולהתקדש בבתי הכנסת האלה למען התורה הזאת על כל חוקיה ומשפטיה מתוך הבנה והתלהבות ולמען היות עובדי ד' באמת בחיי ישראל, חיי תורה ומצוות.

ומה שהיה דבר אמת בכל הזמנים עולה בחשיבותו לאין שיעור בזמן ההווה. העניינים המקודשים של היהדות יהיו ח"ו מופקרים לחלוטין אם לא יעלה בידנו להלהיב את בני העשירים לתורה ולעבודה ולגדלם ליהודים כשרים, שכן הם נתונים לפיתוי הזמן הגדולים ביותר והם עלולים להיות הראשונים שיאבדו מכלל היהדות אם לא יקנו להם ידיעות נרחבות ע"י רוח התורה המאירה והמחממת. בכך ירחשו כבוד ואהבה נלהבת לרום מעלת התורה שמתוך חוסר ידיעה מסלפים אותה וזונחים אותה בחיים.

רק בלימוד תורה ניתן להצילם, והלכותם שולבו בצעלי הבתים העשירים שלנו ובניהם ויראו את כבודם בהיותם בני תורה ומכבדי התורה ולומדיה, אזי גם בני המעמד הבינוני שלנו ישמרו אמונים לד' ולתורתו, וגם ההשפעה המכרעת בקהילותינו תבוא רק לידי אנשים המתמסרים בשאר רוח ובהתלהבות למען התורה וקדשיה.

בזמננו הדאגה לתלמוד תורה של העניים היא גמילות חסד, אולם הדאגה לתלמוד תורה של העשירים היא מעשה הצלה למען ד' ותורתו. הלוואי ופרנסי קהילת מע"כ יבצעו פעולת הצלה גדולה זו למען קהילתם וד' ישלח את עזרתו וברכתו לכל מעשי ידיכם.

בכבוד ובהוקרה מלאה,

הרב הירש

פראנקפורט א"מ, 29 במאי 1873

מכתב משנת תרמ"ה בתשובה לאשה אחת

תרגום מגרמנית. האגרת הומצאה לידנו ע"י ר' נפתלי גולדשמיט, ציריך.

גב' נ' מ'.

מתוך כבוד הנני משיב על שאלתך. אשה צעירה צריכה לראות עצמה נידה יום אחרי חתונתה, אף אם לא מצאה שום סימנים בלבנים שלה. ישנו רק הבדל אחד. בזמן ראייתה הרגילה היא צריכה לספור חמשה ועוד שבעה ימים, לאחר חתונתה רק ארבעה ושבעה ימים. על כל שאר דיני נידה יש לשמור. כדאי להפנות תשומת לב האשה הצעירה לכך, שבראייה רגילה יש לספור חמשה ושבעה ימים.

אם האשה נמצאת עם בעלה לבד אין היא צריכה לכסות שערות ראשה. מותר לה בזמן שמתלבשת או עושה שערותיה להוריד את הפיאה בנוכחות בעלה.

אשר למסע הכלולות — ואל נא יכעסו עלי כל הצעירים — הרי שזה מנהג לא משובח הנובע מחוסר מחשבה ושהונהג על ידי האופנה. מן הדין שזוג צעיר המודע לאושרו החדש יסלוד ממנו תוך גאווה. הרי מצפה להם שמחת האושר הנעלה של כניסתם לביתם שלהם, מעון חדות עתידם וחדוות אושר חיהם המשותפים ושאיפתם יחדיו לפני ד', מעון יצירתם ועשייתם כאיש ואשה שהם לפי מושגי היהדות בעלי אצילות של כהנים במקדש ד'. והנה במקום להתמסר לרעיון זה ולעלות על מסלול חיי-יחד באמת ובאמונה, פונה הזוג הצעיר עורף על סף היכל מעונם שלעתיד והולך אחר חיי נדודים ומלונות העומדים בניגוד ישיר אל חיי בית עדינים ושקטים משלהם, אשר עבורם נעשו זה עתה איש ואשה.

עוד פחות מתקבלת על הדעת עריכת מסע כלולות על ידי זוג צעירים שומרי מצוות בקפידה, בייחוד בשל דיני ההרחקה וההגבלות במתן עזרה הדדית. אולם אם ילדיך יחליטו בכל זאת לצאת למסע שכזה ויחשבו את דחייתו לתקופה קצרה עד לזמן יותר נוח לקרבן גדול יותר מדי, אזי הייתי

מייעץ על כל פנים שיקחו עמם חבר טוב או חברה אשר תוכל לסייע בשעת המסע בלי לעורר תשומת לב כל אימת שהבעל מנוע לעשות כן מפאת שמירת הדין וכו' וכו'.

הקמת מקוה טהרה כרוכה בהרבה דינים שרק תלמיד חכם בקי בהם. לפיכך אפשר להשתמש רק במקוה שהוקם בהשגחתו ובהדרכתו של תלמיד חכם ירא שמים. בית מרחץ שמובילים אליו המים בצינורות אינו כשר לשמש כמקוה.

בכל הכבוד

הרב הירש

הסבר למאמר הבא, פירוש לתחלת ספר בראשית

עד כמה שידוע, הקטע שלפנינו הוא נסיונו היחיד של רש"י לתרגם לעברית חלק מכתביו. אפשר שנסיון זה כרוך בפגישתו עם ר' ישראל סלנטר בברלין, פגישה שבה נוכח הרב הרץ ארמן. בנו, ד"ר שלמה ארמן, רשם על פגישה זו מן הזכור לו מפי אביו במכתב אל המבלה"ד מיום כ"א בסיון תשט"ז. זכר כולם לברכה. להלן תרגום מגרמנית של אותו חלק מן המכתב הנוגע בדבר:

"על שאלתו של ר' ישראל סלנטר, כיצד אפשר לפעול נגד המשכילים ברוסיה, העלה הרב הירש את הרעיון בדבר תרגום כתביו לעברית, אולם הביע ספקות שמא ההעתקה לעברית תפגע בשלמותו ודיוקו של התוכן. הוחלט לערוך נסיון של תרגום קטע אחד לדוגמה, והרב הירש בחר לשם כך את פירושו לפרשת פרה אדומה. נראה שהדוגמה לא היתה מוצלחת ביותר.

לגבי מיכלול שיטתו של הרב הירש הביע ר' ישראל סלנטר את דעתו שאכן עלה בידו הרב הירש להקים בנין חדש בגרמניה כיון שהכל כבר נהרס שם. כנגד זה ברוסיה דבר זה אינו אפשרי, שכן עדיין הרבה מן הבנין הישן מחזיק מעמד וקיימת הסכנה של הרס ללא אפשרות של הקמת בנין חדש. באותם הימים התבטא ר' ישראל סלנטר כלפי אבי וגם כלפי אחרים בנו הלשון: "איה נמצא גן עדן גדול די הצורך בשביל הרב הירש?". עד כאן.

אפשר שבזכרונו של מוסר הדברים נתחלפה פרשת בראשית בפרשת פרה אדומה. אפשר גם שרש"י הוסיף ותרגם פרשה אחרת מפירושו על התורה.

כתב היד נמצא באוסף זנגר שבמכון לחקר יהדות גולה, אוניברסיטת בריאלין. מספרו: קפ"ד 4. ההעתקה היא מדויקת עד כמה שאפשר, ורק החלוקה לפסקות נעשתה בידי המעתיק.

פירוש לתחלת ספר בראשית

תרגום לעברית של שלושה העמודים הראשונים של פירוש רש"י הירש זצ"ל על התורה, פרי עטו של המחבר.

א א' בראשית וגו'. ראש, אותיותיו באחוה עם רעש שהוא תנועה חיצונית חזקה ועם רחש שהוא תנועה פנימית וא"כ ראש הוא שם האבר אשר ממנו התחלה ותוצאה לכל תנועה חיצונית ופנימית. ולכן הוראת ראשית היא התחלת תנועה, התחלה זמנית לא מקומית. שם התחלה מקומית שוה לשם סוף מקומי, קצה, הלא המה שם גבולי שטח מקומי שיכולים להיות הן תחלה הן סוף כפי מצב המתבונן בו. לפי זה בראשית וגו' פירושו: בתחלת כל הויה אלקי' היה בורא, או מחובר עם שני הנשואים: בתחלת הויתם ברא אלקי' את השמים ואת הארץ. על כל פנים מאמר בראשית הוא הגדה והעדה שלא היה מאומה קודם שברא אלקי', ושרק מבריאת אלקי' יצאו שמים וארץ להויה. ובוה מועד ומאומת בריאת יש מאין והוקם האמת שהיא יסוד ואבן פנה לכל דעת ודעה אשר תכוון תורת ד' לטעת בקרבנו. הדעה המתנגדת לזה, אמונת קדמות חומר כל נמצא אשר לא תתן מקום לבורא כי אם להיותו מצייר ונותן הצורה אשר היא כמו כן יסוד ואבן פנה לכל דעת האליל עד היום הזה מלבד שהיא שקר הגיוני אשר מרחיק דעות בני אדם במחשבותם על הוית כל נמצא מנקודת האמת שהיא כיוון דעת כל דבר כפי שהוא, היא הכחשת כל בחירה באלקי' ואדם שהיא אבן הנגף וצור המכשול היותר גדול ומשחית כל מוסר וכל טהרת המדות. אם ליוצר העולם היה חומר קדום נתון לפניו לא היה ביכולתו לעשות מחומר הנתון העולם הטוב במוחלט כי אם עולם היותר טוב לפי מהות החומר. כל רע הן טבעי הן מוסרי ניתן בהכרח שאי אפשר לנצחו בחסרון שלמות החומר. אפי' אלקי' אין לאל ידו למלט עולמו מרע טבעי ומוסרי, ובן אדם תקצר ידו להיות גבר על גופו כמו האלקי' אין ידו משגת להתגבר על חומר עולמו. החרות אבדה מן העולם, אונס סכל ומכאיב [הגהת שוליים: כל, השכיל וחמלה — משולל הבנה וחמלה תבונה וחמלה] מולך על העולם עם אלקי' ואדם. חשכת האמונה המדאיבה הזאת [הגהת: הנעדרת אור נחמה] עם דעותיה על תכונת האלקי' העולם והאדם יפיץ מיד מלת בראשית העומדת על פתח תורת ד', אשר עליו נאמר באמת פתח דבריך יאיר!

בראשית ברא אלקי'. בזה קים ונופל כל אשר יבא. הכל הן חומר הן צורת כל נמצא יצא מרצון בורא החפשי וכל יכול. חפשי מכל מאסר עומד

ומושל אף היום הבורא כרצונו המוחלט על חומר וצורת כל נמצא, על הכחות הפועלים בחומר, על החוקים אשר יפעלו על פיהם, ועל הצורות הנפעלות על ידם. כי רצונו המוחלט וכל יכול ברא החומר, נטע בו הכוחות האלה, נתן להם החוקים אשר על פיהם יוציאו הצורות. וכמו שהוא מושל בלי מעצר על עולמו כן היה ביכולתו לתת לאדם בנשמת רוח חיים אשר נפח ממנו באפיו ניצוץ מעצם חרות שלו ולעשותו בזה בן חורין מושל בלי מעצר על עולם קטן שלו על גופו וכוחותיו ולתתו צלם אלקי' דומה בחרות בחירתו לאלקי' מושל בגבורתו עולם. עולם הנברא בראשית מאלקי' איננו היותר טוב כפי מדת האפשר אבל הוא הטוב במוחלט, עם כל רעות המדומות הנמצאות בו תמים ושלם פעלו כאשר יעץ בוראו בעצת חכמתו אשר היה ביכולתו לבראו באופן אחר אם אופן אחר היה נראה יותר הגון לעיני חכמתו. אדם הנברא בראשית מאת האלקי' עם כל חסרונות מדותיו יש ביכולתו להשיג בתכלית השלמות תועפת כל מדה טובה אשר השגתה היתה מטרת יצירתו. אף אפשרות חטאתו חלק שלמותו אשר בלעדיו בטלה בחירתו, ושניהם, גם העולם וגם האדם ישיגו במתי הטוב אשר בעבורו שניהם יוצרו. כי האלקי' אשר שם זה למטרת הויתם ברא את שניהם למטרה זו ברצונו המופשט הכל יכול בלי מעצור, היה בורא אותם בתכונה אחרת אם תכונה אחרת היתה יותר הגונה ומועלת למטרת רצונו הפשוט. וזאת האמת והאמונה אשר נשיב אל לבבנו ונודה ונודיע בקול פעמים ושלש בכל יום בקדיש אשר מאין ספק שמו הגדול ישיג הגדולה והקדושה הנרצה בעולם יען אשר בראו כרצונו המוחלט לתכלית רצונו.

ועל פי זה נראה ג"כ להבין מאמרי חז"ל, בזכות ישראל בזכות משה בזכות חלה מעשר ובכורים נברא העולם אשר כולם נכללים תחת שם בראשית וכן מאמרם הב"ה היה מביט בתורה וברא העולם. ע"י ישראל ומשה הגיעו דרכי תהלוכות בני אדם מול תכליתם לפרק חדש אשר הם תחלתו לפיכך נקראו ראשית, או משום שהם תחלת צאת תכלית בריאת האדם מן הכח אל הפועל והם כמו ראשית תבואת הבורא משדה תרומת אדמתו; חלה מעשר ובכורים אינם כי אם השבת פרי הארץ ליד אדון עולם אשר נתנה לבני אדם; ועל כולם התורה היא תחלת פנת יקרת יסוד מוסד ותכלית המכוון מבורא ית' בבריאת העולם ועל כן לה נאה שם ראשית ביחוד. על כן כל אלה הדברים אף שרק באחרית הימים יפיקו לתכלית מציאתם מ"מ הם המה היו תחלת מחשבת הבורא המה עמדו נגד פניו מתחלת בריאת עולמו בעדם ובעבורם בראו ונכון ונאמן הגיעם לתכליתם לפי שהעולם בראשית נברא ויצא בכללו המוחלט מתחת ידי האלקי' ונברא אם כן מתחלת הויתו לסוף תכלית מציאתו. הב"ה היה מביט בתורה ועל פיה ובעבורה ולתכונת תכליתה ברא העולם. מלת בראשית אם כן היא לנו פנת יסוד ידיעתנו ידיעת אלקי' ועולם ואדם, והיה כאשר אבדה זאת הידיעה מקרב תבל ובאה העת להקימה מחדש להשכלת בני אדם היה מן הצורך לאמת היות האלקי' שליט ומושל בלי מעצר על צבאות השמים

והארץ עם כל הומריהם כחוריהם עתה יתקיימו נפלאות הנקראים נסים על היותם מעשים רמים ונשאים גבוהים כנס על ראש הרים להשכיל עיני בני אדם ולנחותם דרך האמת להשיב אל לבביהם אמתת אלקי' כל יכול שליט בלי מעצור על הכל שהיא כאמור יסוד והקדמה הראשית לכל דעה מוסרית וטהרת המדות יסוד והקדמה אם כן לכל ביאתנו במסורת התורה.

ברא. קרבתו עם השרשים ברת, ברה, פרת, פרא, פרע אשר הוראת כולם הלא היא דחיקה ויציאה החוצה מפנימית או מאסר תודיע אשר גם ברא יורה הוצאה אל הויה חיצונית, הלא גם בתרגום כל חוץ נקרא בפשיטות ברא. ברא הוא אם כן הוצאת מה שהיה עד כאן פנימי ונמצא רק בחדרי רוח ונפש החוצה למציאה נרגשת, בריאה אשר לא קדם לה מאומה כי אם המחשבה והרצון. הוא ביחוד היש מאין ולא נאמר כלל כי אם על מעשה האלקי'. טרם היות העולם לא היה נמצא כי אם במחשבה ברוח הבורא. פועל הבריאה הוציא זאת המחשבה החוצה ויתן לה מציאות חיצונית מורגשת. כל העולם כולו אם כן בכלל ובפרט אינו כי אם מחשבות אלקי' מופקים אל הפועל, כאשר נמצא הענין הזה ג"כ בשורש היה שהוא שם כל הויה בלשוננו (עי' פסוק ב'); (מן ההוראה הזאת העיקרית שהיא יציאה להויה חיצונית נראית ומורגשת נעשה בריא גם כן תואר לכל שמן עב ובריאות בשר, ומזה ברה בריה ברות לתאר פת שחרית ומאכל ראשון בבקר אשר על ידו יתחדש גוף האדם החיצון ושב לאיתנו המורגש. גם ובראת לך שם, ובראתו (יהושע יז, טו, יח) אפשר פירושו: עשה לך שם מרחב למען תשתרע. או הוא קרוב להוראת ברא בתרגום שהוא החוץ, הפרוז המרחב ואזי פי' עשה לך היער למקום מרחב. וברא אתהן בהרבותם (יחזק' כ"ג מ"ז) כפי הנראה אין פירושו דקירה כי אם בקיעה עד שיראו הקרב והנעמים החוצה. וכמו כן אפשר בריאת היער פירושו עשיתו פרוע וגלוי, הסר משוכת הסבך ממקומות הנסתרים והמסוגרים הסוגרים רגל הבא שמה.)

אלקי'. שורש אלה נמצא בכנוי רבים אלה. הכנוי הזה מקבץ לעולם רבוי איזה דברים תחת סוג אחדות השייך לכולם (אפי' רבוי דברים היותר משונים זה מזה באמרנו עליהם אלה נחשבם אחדים באחדות מה ע"י מקרה שווה לכולם אפי' אינו רק המציאות למשל הנמצאים פה וכיוצא). ואם כן כמו סתם אלה מרמז רבוי העולם המורגש נראה קרוב לומר ששם אלוק מציין אחד המיוחד ב"ה אשר יכלתו ורצונו מקבץ רבוי הזה יחדיו לאחד אשר בהצטרף כולם אליו לבדו רבוי הרבים נעשה אחד, הויה אחת ועולם אחד. על כן עיקר הוראת שם אלוק הוא אדון ושליט העולם, מסדר מחוקק ושופט העולם, מדת הדין. ועל כן גם מסדרי מחוקקי ושופטי המון רבוי אנשים, מסדרי מחוקקי ושופטי עולם קטן של בני אדם נקראים ג"כ אלהים. בני נכר אליל לא ראו בעולם כי אם כחות נמצאים נפרדות אשר כל אחת ואחת מהם תחת ממשלת אדונים נפרדים משונים זה מזה בסגולות שונות כפי משטרם. יצא להם זה בהכרח מעיקר טעותם האמור למעלה בחשבם

קדמות החומר אשר על ידו גם יד יוצר העולם אסורות היו, והוא לא היה להם כי אם כח טבעי אשר אין ביכולתו להוליד נמצאים מתנגדים ומציאות משונות בעצם. ובראותם עולם מלא נמצאים מתנגדים ומציאות משונות בעצם ראו בזה פעולת אלקים הרבה שווים במספר לסך כתות מציאות המשונות והמתנגדות אשר לפניהם. אולם דת יהדות תקח המון כל יכולת כל האלהים הרבים המדומים האלה ותיחד אותן במוחלט לאחד יחיד ב"ה בקראה אותו אלקי, ובהקנותה רבוי כל הכחות והממשלות הנפרדות במחשבות האליל מאין שיוור לאחד יחיד יש כבר בזה די להפריד להרים ולנשא אלקי דת יהדות האחד והמיוחד לעילא ולעילא על דמיון כח טבעי לפי [ש]עולם מלא מציאות מתנגדות לא היה יכול לצאת מרצון אחד אלא להיות אחד מיוחד הזה כל יכול במוחלט בלי מאסר ומעצור ליחד הויות מתנגדות בתכלית השנוי למטרת עולם שלם התכלית האחדות.

זולת זה לתאר התאחד שפע רבוי כחות הממשלה באיש אחד בלשון רבים אינו זר בלשונונו כמו אדונים בעלים. יתואר בזה איש אחד אשר בו יתאחדו כל כחות הממשלה והאדנות המושלים על נשוא אחד, אשר תחתיו עומד על כן הנשוא הזה בכל עניניו ובחינותיו, והוא עבדו מכל צד. ומאחר שהיה מהוראות שורש אלה לציין שליט ומחוקק ושופט העולם בא השרש הזה ג"כ לציין מושג השבועה אלה אשר היא לפי תבונתנו איננה קריאה בשם אלקי בלבד אלא נתינת הנשבע את כל עולמו המורגש בפועל תחת משפט שליט העולם (כמו שזה ג"כ נטוע בעיקר הוראת מלת השבע עי' ישורון חלק ה' טז) וכן יצויין בו הקללה אשר שליט בעולמו מודיע בה ידו החזקה באבדן הנשבע לשקר. אלה, נתעב ונאלח, יחדו נאלחו, דומה היות לשון מוקשה יוצא מאלה והוראתו בנפעל האחו בחבלי הקללה.

יש עוד להשכיל על מאמר חז"ל שלא נאמר אלקי ברא בראשית אלא בראשית ב' א'. כפי אשר היה נראה לעניות דעתנו על הוראת שם אלקי לא היה יכול להקרא בשם זה כי אם אחר בריאת העולם מפני ששם זה מורה על היותו בבחינת העולם. בראשית ברא א' יאמר[: האלקי אשר כעת עינינו רואים אותו שליט בעולמו הוא הוא אשר מגבורת רצונו יצא העולם לראשית היותו.

הוי הלימודים של חז"ל

[תרגם: יצחק ברום]

מאמר זה הופיע במקורו כחוברת מטעם מוסדות הלימוד של קהילת עדת ישורון בפרנקפורט ענ/מ בשנת 1868. הדברים מופנים הן אל הורי התלמידים, אנשי הקהילה עצמה, והן אל אנשי חינוך של השלטונות העירוניים והממלכתיים. הדברים נועדו איפוא לקרב אל לב הקורא את הייחוד של מוסדות לימוד תורניים, לעומת מושגים שגרתיים באותה סביבה תרבותית. נראה כי מאמר זה שונה ממאמרים אחרים באותה המסגרת שנועדו להראות ולהסביר עד כמה ידיעות של השכלה כללית עשויות להיות מועילות לחינוך יהודי של שמירת מצוות, ועד כמה עשוי החינוך היהודי-תורני להיות מועיל גם למטרות של השכלה כללית. לעומת אותם המאמרים מוצג כאן ענין לימוד התורה כדבר אשר ביסודות רבים הוא שונה מאד מכל מה שמעלים על הדעת כשיגרת בית ספר בגרמניה של אותם הימים.

ייחודו של המאמר הוא בסגנונו המיוחד בו מוצגים הדברים בפני הקוראים, מאמרי חז"ל לא הובאו כלשונם, עם הסברים, אלא מסירת תכנם בלשון המובנת לקורא בדורו, היא היא הרצאת הדברים, ורק מקום של המקורות צוין בשולים. המאמר, אף אם הוא מתורגם, עלול להיות מוזר לקורא התורני של ימינו הקרוב אל המקורות. אולם, אלה הדברים שנותנים למאמר את חינו המיוחד, וכן, כך נראה לנו, את ערכו המיוחד להבנת אישיותו של רשר"ה, משנתו ודרכיו. לכן השתדלנו לתת תרגום ככל האפשר קרוב למקור. את המקורות כלשונם, הבאנו בהערות שולים, כך שהקורא יוכל לעמוד הן על הפרשנות המיוחדת והן על דרכו של רשר"ה "להעביר את הדברים מכלי אל כלי".

ה מ ת ר ג מ

דפים אלה נועדו לתת, שנה בשנה, הזדמנות לדון בעניני חינוך והשכלה. אנו אוהבים לבצל הזדמנות זו המוענקת לנו, לשם עיון בתחומי חינוך והשכלה של היהדות בימי קדם, ואנו מאמינים שחובבי החינוך וההשכלה ימצאו בכך ענין כל שהוא. מרחק רב מפריד בין המסגרת של אותן שאיפות, לפי זמנן ומצביהן, לבין תודעת זמננו, אולם נראה לנו, כי ככל שגדול אותו מרחק, כן גדול ערכו של עיון כזה בתופעותיו של זמן כה רחוק, כדי להביא לידי הערכתן האמיתית יותר, על פי אמות מדה נכונות יותר, מצד בני דורנו, ואולי יהיה בו בכדי לעורר פה ושם את השאלה, עד כמה ניתן למצוא בכך את אשר ראוי הוא לחיקוי גם למען שאיפותינו היום.

כבר הנושא, אשר אמור להיות מוגדר על ידי כותרת המאמר העיוני של שנה

זו, "הוי הלימודים של חכמינו", בא כדי לשוות לנגד עינינו מושג השונה במהותו ממה שהיינו תופסים היום כ"הוי הלימודים". הוי הלימודים שלנו מסתיים בשנות הילדות והנעורים. הוי הלימודים של חז"ל קלט, כמו אצלנו, את הילד, אבל ליווה דרך כל החיים, את הנער, את האיש המבוגר, ואת איש השיבה. הוי הלימודים שלנו נתפס כהכנה לחיים "הממשיים", חיי המקצוע-הייעוד, ורק הנבחרים אשר מקצועם-ייעודם הוא טיפוח של חכמה והשכלה, הם בלבד מצויים, גם בהיותם אנשים מבוגרים, בתוך תוכו של הוי הלימודים, כלומדים ומלמדים. בימים הקדומים של חז"ל היה העיסוק בחכמה והשכלה במשך כל החיים חלק מייעודו של כל איש. היתה חכמה, החכמה בהא הידיעה, אשר העיסוק בה היה הענין הכללי ביותר של כלל האומה, וילד כי נולד היתה זאת מטרת החיים הראשונה במעלה שנכונה לו, להיות בבוא העת תלמיד של אותה חכמה, בלא הבדל, מה "הייעוד", משלוח היר, מה "המעמד", אליו יגיע בעקבות החלטה של הורים ועקב גורל חייו. לפי ההשקפות של אותו הזמן, הרי הגיע הולד שנולד בגוף אנושי למדריגה של אדם רק כאשר הוא וועודנו רוחו ולבו בינקו משדיה של אותה החכמה. רק אז הובטח לו כבוד האדם, אצילות האדם, ואושר אדם אשר שום תהפוכת הגורל לא תוכל לגזול ממנו, אך בקושי תצלח להעכירו. כן, גם יון וגם רומי ידעו עיסוק בחכמה ואמנות כתכונה של משפחות אצילות ושל — עבדים. גם מוסדות ההשתלמות ואגודות ההשתלמות שבהוה מעידים, כי לא זר לזמננו הצורך בהשכלה עממית כללית, מעבר למה ששייך לעיקר שנות הלימודים. אולם נראה שלשוא נחפש בתולדות ההתפתחות של שום אומה אחרת, תודעה כה מקיפה על כך, כי השכלה רוחנית לא רק מגיעה לכל אחד ואחד, אלא בעיקרו של דבר דרושה לכל אחד ואחד. לשוא נחפש במקום אחר הערכה כה גדולה של החכמה ויחס כזה של התמסרות מתלהבת כלפי החכמה, כפי שהן אפיינויות למאות השנים של תקופת חז"ל. דפים אלה נועדו לנסיון להתוות בקיום אפייניים את התופעות המיוחדות הללו.

קשה לדמות, כי היתה אי פעם קבוצת אנשים אשר עליהם היתה מוטלת משימה גדולה מזו שעמדה לפני אנשי אותו בית דין יהודי גדול, מניחי היסוד ויוצריה של ההתפתחות הלאומית על פי ההלכה, הלא הם "אנשי הכנסת הגדולה", ועל אחת כמה וכמה קשה להעלות על הדעת קבוצת אנשים העולה עליהם במילוי משימה כזאת במודעות צלולה ובהצלחה המתמידה עד המציאות החיה של ימינו.

העם נמצא אז על אדמתו, עצמאותו הפנימית הוחזרה לו, ועל כל פנים עמד בתלות חיצונית. לפי חוסר אפשרותו להגן במלחמה על מולדתו הקטנה, ולפי הקונסטלציה המדינית הכללית של אותם הזמנים, לא היה לעם מנוס מכל התהפוכות המדיניות אשר ציפו לו. על אנשי הכנסת הגדולה אשר בידיהם היתה מופקדת הנהגת העם הזה, היה מוטל להעלות אותו, על ידי התפתחות פנימית, לרמה מוסרית שתכשיר אותו לעמוד בכל התהפוכות הללו. היה עליהם להקנות לו יסוד לאומי ייחודי אשר יהיה לו בסיס של אחדות לאומית הניכר, הן באחדות של הכלל הלאומי והן בייחוד האישי של כל אחד מבניו המפורזים במרחבי העולם, בסיס אשר לא יוחלף ולא יומר, וישמור את הכלל והפרט כשהם בכל עת עומדים שמחים וזקופים מוכנים לייעודם.

וכסגולה המשמשת כתחליף, ויותר מתחליף, לכל הולשה מדינית, ראו את

הטיפול של הינוך והשכלה, ברוחיתבמוסד; והמצוות שכל מקום, את העיסוק המקיף ביותר באותה חכמה לאומית אשר ידיעתה העיונית וקיומה המעשי הם עיקר הבסיס לקיום הלאומי של אומתם.

שלשה ערכים התוו לעצמם ולבאים אחריהם כהנחיות לפעילותם: היו זהירים ביישומם המעשי של הכללים הנתונים לכם בחכמתכם, הרחיבו את שטח קיומה, כדי להגן עליה, והעמידו לה תלמידים במספר רב ככל האפשר¹. אם בשנים מהעקרונות הללו הציעו למנהיגי האומה דקדנות מיושבת ביותר וחכמה שקולה ביותר לקיום התורה שהיה מופקד בידיהם, הרי היה זה העקרון השלישי שבמצעותו ביקשו לעשות את ידיעת התורה ואת הבנתה העמוקה הפתוחה ביותר לקנינו של כל העם.

הכנסת הגדולה הזאת, אולי נכנה אותה בית מחוקקים, ייתכן שיש מי שיהא נוטה לראות בה דוגמה קדומה של מוסדות המוכרים לנו מן ההיסטוריה כמי שהטילו את אפטרופסתם על העם והחזיקו אותו בבערות. אולם, האם נמצא אי פעם גוף כזה המנהיג אומה, אשר שאף להסיר מעצמו, במדה כזאת, כל יתרון הנתון לו תפקיד של אפטרופוס, אשר הזמין את האומה עצמה וכל אחד מבניה להיות שופטים מוסמכים ביותר של החלטותיו וגזירותיו, האם נמצא אי פעם חבר מורים של אומה, אשר ביקש לעשות את עצמו מיותר ולהסיר מעצמו כל יתרון מעמדי, על ידי הפצת כל חכמה וכל ידיעה? ואכן זהו אשר עשו אנשי הכנסת הגדולה בעקרון זה, בו קראו לכל בני האומה להיות תלמידי חכמתם. והרי אלה האנשים אשר קבעו את הבקשה על "דעה בינה והשכל" כבקשה ראשונה עליה יתחנן כל אחד מבני עם בעמדו לפני אֵלֵקיו בתפלה, יום יום².

ידעו, הם היטב את אשר מביאים לביטוי בעקרון זה. הכירו יפה את החכמה, אותה ראו כפקדון שהופקד בידי האומה בכללותה, לא דוקא בידיהם-הם, והורו כי האומה על כל בניה נקראה להיות מעמד תלמידיהם. וכי נמצאת כזאת, חכמה הראויה להיות "חכמת העם", ענין המשותף לכל בני האומה, אמצעי להבאת אור ועידון לאומה בכללותה? הרי "העם" הוא ענינה, במשמעות המלאה והמהותית ביותר שיש לכך. תכנה אינו בהשערות טרנסצנדנטאליות המבקשות לטפס אל תחום הדברים שמעל החושים, אשר לשכל הטבעי אין גישה אליהם. משימתה של חכמה זו היא לבנות ולשכלל בנין של חיי אדם, של היחיד, של המשפחה ושל החברה, תחת השפעתם, הקובעת צורה ודמות, של חוקי הנצח של מוסר וטוהר ודין וחסד; זוהי החכמה של חובת האדם עלי אדמות, והיא עוסקת באדם במכלול של כל תופעותיו וקשריו, במחשבות והרגשות שבתוך לבו, בקשרו האמיץ לחושי ובחירותו המוסרית, ברוחו ובגופו, בדיבורו ובמעשיו, בכל ייחוד אישיותו על צרכיה וחובותיה. וחכמה זו עוסקת באדם גם באשר הוא יוצא מעצמו ומהיותו האישית אל הנישואין, אל המשפחה, אל החברה, ואל המדינה על כל הסתעפויותיה וארגוניה, ודוקא ביציאה זו מחיינו האישיים הוא מגיע אל מודעותו לעצמו וזוכה למציאותו העצמית לאמתה. לכל אשר בתחומה של חכמה זו, יש משמעות לכל אדם בכל ריבוי נסיבותיו ומצביו,

1 "הוו מתונים בדין והעמידו תלמידים הרבה ועשו סיג לתורה" (אבות א א).

2 "אמר רבי אמי: גדולה דעה שנתנה בתחלת ברכה של חול" (ברכות לג ע"א).

אם כאשר יקיים דבר בעצמו, ואם כאשר יאיר לו מצבים וקשרים אשר בהשפעתם הוא חי, ואין שום דבר שעליו יוכל לומר: זה רחוק ממני, אין להכרתו ערך בעבורי, ואת משימת החיים, אשר חכמה זו מתוה לו, עליו להבין בראייה ברורה מתוך מהותם של הדברים וייעודיהם; לשם כך היא מנחה להתבונן בעולם מתוך מחשבה, מלמדת אותו להבין את העולם מתוך האל־לקים, ואת עצמו ומעמדו מתוך העולם, פותרת לו את חידות קורות העתים, את החידות של חיי אמות וחיי אדם, ומעניקה לו רוח בינה וכה, לעשות את דרך חייו מתוך מחשבה.

האם פלא הוא, כי פי משורריו וחכמיו הלאומיים גובע ושופע דבר ערכיה של חכמה זו, על משמעויותיה ועל קסמי יופיה? הרי אל עצמו חוזר, את עצמו מוצא האדם בתורתו, חכמה בכללותה, שמחה בפיקודיה, אור במצוותיה, קיום מתמיד בטהרה שמתוך יראת ה', אמת והרמוניה של צדק במשפטיה; הם הם הטוב הבעלה מכל שאליו יש לשאוף, ערכם רב מכל האוצרות, ומתוקים הם מדבש ונופת צופים³. העיסוק בתורה מקנה "כנפים" רוחניות, המעלות את האדם מכל סבל ארצי, שכן התורה היא הטוב המוחלט, ועל כן אין כאן סבל כל עוד אדם יכול לעסוק בתורה⁴. אין מקום שהוא כל כך קדוש וכל כך מיוחד להקב"ה כאותן "ד' אמות" בהן עוסקים בתורה⁵. במקום שיש שלשה, שנים, ואפילו אחד בלבד, העוסק בתורה, שכינה עמו, והקב"ה מקשיב כאשר דברי תורתו הם נושא שיחתו של בני האדם⁶. כן אמרו "אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא: כיבוד אב ואם וגמילות חסדים והבאת שלום בין אדם לחברו, ותלמוד תורה כנגד כולם"⁷, שכן, אף אם גדולים החיים של מעשי קיום המצוות, הרי העיסוק בתורה גדול יותר משום שמאפשר את עשיית המעשים⁸. כש משהילוד יונק יום יום משדי אמו, כן יש

3 תהלים יט יא ואילך.

4 "אמר רבי שמעון בן לקיש: כל העוסק בתורה, ייסורין בדילין הימנו, שנאמר (איוב ה) 'ובני רשף יגביהו עוף', ואין 'עוף' אלא תורה וכו'" (ברכות ה ע"א). "אין טוב אלא תורה שנאמר (משלי ד) 'כי לקח טוב נתתי לכם, תורת אל תעזובו' (שם). "אלו ייסורים של אהבה: כל שאין בהם ביטול תורה, שנאמר (תהלים צד יב) 'אשרי הגבר אשר תיסרנו י"ה ומתורתך תלמדנו' (שם).

5 "מיום שחרב בית המקדש אין להקב"ה בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד" (שם ה ע"א), ועל כן "אובה שערם המצויינים (באסיפת ציבור, רש"י) בהלכה יותר מבתי כנסיות ובתי מדרשות" (שם).

6 "שנים שיושבים ויש ביניהם דברי תורה, שכינה שרויה ביניהם, שנאמר (מלאכי ג) 'או נדברו יראי ה' איש אל רעהו, ויקשב ה' וישמע וכו'" (אבות ג ג). "ומנין שאפילו אחד שיושב ועוסק בתורה, ששכינה עמו, שנאמר (שמות כ) 'בכל מקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתך'" (ברכות ו ע"א).

7 פאה א א.

8 "בשאלה שאלה זו בפניהם: תלמוד גדול או מעשה גדול? נענה ר' טרפון ואמר: מעשה גדול, נענה ר' עקיבה ואמר תלמוד גדול, נענו כולם ואמרו: תלמוד גדול שהתלמוד מביא לידי מעשה" (קידושין מ ע"ב).

לאדם יום יום למצוא מונו משך התורה⁹ המורה מעניקה חברה לאיש הבודד, רפואה לחולה, חיווק לחלש; כל אמצעי אחר מועיל לדבר אחד, התורה היא רפואה אוניברסלית לכל¹⁰. שלשה כתרים הם: כתר כהונה, כתר מלכות וכתר תורה. כתר הכהונה הרי הוא של אהרן ובניו, כתר מלכות הרי הוא של דוד, כתר תורה הרי הוא מוכן לכל, מי שרוצה, יבא ויזכה בו¹¹. בודאי יש לעסוק בה ברוח טהורה, התלמיד חייב להיות שקוף, פנימיותו זכה כהופעתו החיצונית¹². אוי למי שאין לו בית דירה, ועושה שער לדירתו¹³; היראה, היא הנאמנות בקיום מצוות ה', היא היא בית דירת חייו של האדם, והתורה שער הכניסה, ותכלית כל עיסוק בתורה, הרי זה שלעולם האדם יתקן את עצמו ויעשה את הטוב¹⁴. לזה אשר זך הוא, התורה היא סם חיים, ורעל היא למי שאינו זך¹⁵. היה אתה מי שמפרסם את התורה על ידי עצם חיך! ראה, איש כי ישאב חכמה מלמוד המקרא והתורה שבעל פה ומקירבתו לתלמידי חכמים, ונוהג בחכמתו: בתבונת שיחתו, בנחת דיבורו, בנאמנותו במשא ומתן, עליו מצביעים הבריות ואומרים: אשרי האיש הזה שלמד תורה, אשרי אביו שלימדו תורה, אוי לאיש שלא למד תורה, הביטו תלמיד חכם זה, מה יפיע דרכיו, מה נכון כל אשר עושה! עליו אומר הקב"ה: עבדי אתה המפארני!¹⁶ העוסק בתורה כרוחה, משיג בכך הרבה מאד, והוא מקיים בתוך עצמו את תכלית הבריאה. הרי הוא נעשה ידיד לבני האדם ומשיג את אהבת בני האדם, אוהב ומשמח את הקב"ה, אוהב ומשמח את בני האדם, היא מלבישה אותו בענותנות וביראת שמים,

- 9 "למה נמשלו דברי תורה בדרך מה דד זה, כל זמן שהתינוק ממשמש בו מוצא בו חלב, אף דברי תורה, כל זמן שאדם והגה בהן מוצא בהן טעם" (עירובין נד ע"ב).
- 10 "אמר רבי יהושע בן לוי: המהלך בדרך, ואין עמו לויה, יעסוק בתורה... חש בראשו יעסוק בתורה... חש בגרונו יעסוק בתורה... חש במעיו יעסוק בתורה... חש בעצמותיו יעסוק בתורה... חש בכל גופו יעסוק בתורה... אמר רב יהודה בר' חייא: בא וראה שלא כמדת בשר חם מדת הקב"ה. מדת בשר ודם: אדם גותן סם לחבירו, לזה יפה ולזה קשה. אבל הקב"ה אינו כן, נתן תורה לישראל, סם חיים לכל גופו שנאמר (משלי ד כב) 'ולכל בשרו מרפא'" (עירובין נד ע"א).
- 11 "א"ר יוחנן: שלשה זירים הן: של מובח, של ארון ושל שלחן. של מובח זכה אהרן ונטלו, של שלחן זכה דוד ונטלו, של ארון עדיין מונח, כל הרוצה ליקח, יבא ויקח" (יומא עב ע"ב).
- 12 "אמר רבא: כל תלמיד חכם שאין תוכו כבדו, אינו תלמיד חכם" (שם).
- 13 "מכריו ר' ינאי: חבל על דלית ליה דרתא ותרעא לדרתיה עביד" (שם).
- 14 עיין שם. ועוד: "תכלית חכמה תשובה ומעשים טובים" (ברכות יז ע"א).
- 15 "אמר רבי יהושע בן לוי: מאי דכתיב (דברים ד) 'וזאת התורה אשר שם משה? זכה נעשית לו סם חיים, לא זכה נעשית לו סם מיתה" (יומא עב ע"ב).
- 16 "תנאי: 'ואהבת את ה' אֱלֹהֶיךָ' שיהא שם שמים מתאהב על ידך, שיהא קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים, ויהא משאו ומתנו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו? אשרי אביו שלימדו תורה, אשרי רבו שלימדו תורה, אוי להם לבריות שלא למדו תורה, פלוני שלמד תורה, ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתקונים מעשיו? עליו הכתוב אומר 'ויאמר לי עבדי אתה, ישראל אשר בך אתפאר' (ישעי' מט)" (יומא פו ע"א).

מכשירה אותו להיות איש הנוהג כדין, שש לנהוג במסירות נפש, ביושר ובנאמנות, היא מרחיקה אותו מן החטא והולכת ומקרבת אותו אל השלימות המוסרית; הוא מועיל בעצה ובמעשה, ממנו תבונה וגבורה; היא מוכה אותו בהשפעה, אף בהנהגה, בזכותה הוא יורד לעומק הדין, חודר לסודות התורה; הוא הופך להיות כמעין שאינו מאכזב, כגהר ששפעו הולך וגדל, ובכל אלה מזכירה לו להיות יותר ויותר צנוע, בעל יותר ויותר אורך רוח, אף מותר על כבודו, והיא מעלה אותו ומנשאה אותו על הכל¹⁷. יום יום יוצאת מפסגת הר חורב קריאת אזהרה לעולם: אוי לבני האדם המזלזלים בתורה, הרי מנדים את עצמם כמו ידיהם באשר מאבדים את עצם כבודם כבני אדם, ומפסידים את חירותם. אין בן חורין אלא זה העוסק בתורה. לימוד התורה מעלה כל אחד למרומי רוח ומוסר¹⁸.

קולות העבר היהודי שאהדים מהם העלינו כאן, הם מתקופות השונות מאד זו מזו. וככל שהשתנה הגורל המדיני, הרי עמדו בעינם ההערכה של חינוך והשכלה רוחניים וההתמסרות הנלהבת לעיסוק בתורה בקרב האומה.

ובמקום שהכרת השיבותם הרבה של חינוך והשכלה רוחניים היתה נפוצה במדה כל כך מקיפה, מובן וטבעי הוא כי השאיפה לקלוט מהם, כל אחד לפי מיטב כוחותיו, היתה אף היא כללית. שררה ההכרה, כי כשם שאין ספק בכך כי לא ייתכן שיהא אדם בלי חינוך מוסרי, כן לא ייתכן שיהא אדם ללא חינוך רוחני. "מי שלא חינך אינו יכול להיות ירא חטא" וכן "מי שלא למד אינו יכול להיות חסיד"¹⁹, זו היתה הסיסמה שנתנה תנופה לשאיפות של נער וקן. רק מי שמצוי במקרא, בתורה שבעל פה ובמנהג העולם, לא במהרה יחטא; זהו החוט המשולש אשר לא במהרה יינתק. אולם זה אשר המקרא, התורה שבעל פה ומנהג העולם נשאר זרים לו, אינו חלק מעולם החברה²⁰. עוד מימות עולם היתה הקריאה בתורה במרכז כל התכנסות

17 ר' מאיר אומר: כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה ולא עוד אלא שכל העולם כולו כדאי הוא לו, נקרא רע, אהוב, אוהב את המקום, אוהב את הבריות, משמח את המקום, משמח את הבריות, ומלבשתו ענוה ויראה ומכשרתו להיות צדיק חסיד ישר ונאמן, ומרחקתו מן החטא ומקרבתו לידי זכות ונהנין ממנו עצה ותושיה בינה וגבורה ונותנת לו מלכות וממשלה וחקור דין, ומגליון לו רוי תורה, ונעשה כמעין שאינו פוסק וכנהר המתגבר והולך, והוה צנוע וארך רוח ומוחל על עלבונו, ומגדלתו ומרוממתו על כל המעשים" (אבות ו א).

18 "אמר רבי יהושע בן לוי, בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר סיני ומכרות ואומרת אוי להם לבריות מעלבונה של תורה, שכל מי שאינו עוסק בתורה נקרא נזוף שנאמר (משלי יא כב) 'נזם זהב באף חזיר אשה יפה וסרת טעם'. ואומר (שמות לב טו) 'והלהיות מעשה אֵילִים המה והמכתב מכתב אֵילִים הוא חרות על הלוחות, אל תקרא 'חרות' אלא 'חריות' שאין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה וכל מי שעוסק בתלמוד תורה מתעלה שנאמר (במדבר כא יט) 'וממתנה נחליאל ומנחליאל כמות' (אבות ו ב). 19 "אין בור ירא חטא, ולא עם הארץ חסיד" (אבות ב ו).

20 "כל שישנו במקרא במשנה ובדרך ארץ לא במהרה הוא חוטא שנאמר (קהלת ד) 'והחוט המשולש לא במהרה ינתק' וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ אינו מן הישוב" (קידושין מ ע"ב).

ציבור לעבודת ה', ועזרא הרחיב עצמו והתחנך בחכמה ובראש וראשונה לא רק להביע לפני ה' את עניני הלב, אלא לעדן ולהאיר רוח ולב על ידי דבר ה'; לא רק כדי להתפלל נכנסו לתוכם, אלא אף כדי ללמוד, ועד היום הזה קוראים לבתי הכנסת בציון עמוק המשמעות של Schulen בתי לימוד. (ואגב, השתמשו במלה Judenschule באורה מתבדה כמוכירים את אשר לא כל כך תואם ארגון הרמוני, ולא חשבו על כך שאכן התכנסו "היהודים של פעם" בבית לימוד, מקום שם היה כל אחד עסוק לשגן לעצמו את לימודי חייו ולהתלהב בלימודי חייו, מכדי שיוכל ויבקש לחשוב על כך, להתאים את עצמו עם שכנו, בעצמת דיבורו וקולו. ככל שהיתה גדולה ההרמוניה בעבודה הפנימית של רוח ולב, כן היו רשאים למעט בהטית האוזן לתיאום החיצוני, כן היו רשאים — אולי — לראות אותו כמיותר. יסלחו נא על סטיה זו מן הנושא, בסוגריים). כשם שאין אדם יכול להיות שלשה ימים בלי מים, בלא שירגיש עצמו כמי שנמצא במדבר, כן לא יוכל העם היהודי לשהות שלשה ימים בלי קריאת התורה בצוותא, כך סברו אנשי העם היהודי, וכך נקבע כל יום שביעי בשבוע, כל יום שני וכל יום חמישי לקריאת התורה²¹, והיה על כל יהודי להצטרף לקריאה זו ולהבנתה בביתו²². יתירה מזו, בית הכנסת היה למקום בו למד כל אחד את לימודיו האישיים בתורה. ילדים עברו על פרשת השבוע בבית הכנסת²³, ועל האיכר היהודי אמרו: בבואו בערב מן השדה, הולך לבית הכנסת, אם בקי הוא במקרא, קורא, אם בקי במשנה, לומד, מתפלל תפלת ערבית והולך לביתו לארוחת הערב²⁴. ובכלל, אם היה היום תפוס בעסקי פרנסה, הרי היה הלילה שייך ללימוד התורה. הקב"ה ברא את הלילה רק כדי שיוכלו בני האדם גם ללמוד, כך אומר פתגם עממי²⁵. כבר בבית הספר הורגלו הילדים ללמוד גם בלילה²⁶, אפילו אמרו: בית אשר דבר לימוד התורה לא שמע בו בלילה, יכלה באש²⁷. לעשות את ביתו

21 "ושיהו קוראים בשני ובחמישי עזרא תיקן והא מעיקרא הוי מיתקנא, דתניא: ויילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים" (שמות טו), דורשי רשומות אמרו אין מים אלא תורה שנאמר 'הוי כל צמא לכו למים' (ישעי' נה) כיון שהלכו שלשת ימים בלא תורה, גלאו; עמדו נביאים שביניהם ותיקנו להם שיהו קורין בשבת ומפסיקין באחד בשבת, וקורין בשני ומפסיקין שלישי ורביעי, וקורין בחמישי ומפסיקין ערב שבת, כדי שלא ילינו ג' ימים בלא תורה וכו'" (בבא קמא פב ע"א).

22 "אמר רבי אמי לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הציבור שנים מקרא ואחד תרגום" (ברכות ח ע"א).

23 "חזן הכנסת... ורואה היכן קורין תינוקות של בית רבן בשבת זו, והן קורין בסדר לאור הנר בבית הכנסת, ויודע שהיא פרשה של שבת זו" (שבת יא ע"א רש"י ד"ה החזן).

24 "אדם בא מן השדה בערב, נכנס לבית הכנסת, אם רגיל לקרות קורא, ואם רגיל לשנות שונה, וקורא קריאת שמע ומתפלל ואוכל פתו ומברך" (ברכות ד ע"ב).

25 "א"ר שמעון בן לקיש לא איברי סיהרא אלא לגירסא" (עירובין סה ע"א).

26 "מכניסין את התינוקות להתלמד כבן שש כבן שבע... ויושב ומלמדן כל היום כולו ומקצתן מן הלילה כדי לחנכן ללמוד ביום ובלילה" (רמב"ם הלכות תלמוד תורה ב ב).

27 "כל בית שאין דברי תורה נשמעים בו בלילה, אש אוכלתו" (סנהדרין צב ע"א).

למקום בו מתכנסים החכמים, לשבת למרגלותיהם ולהאזין לדבריהם בצמאון של דעת, זה היה מגאותו של האזרח היהודי²⁸. ובכלל היה דבר תורה התבליך לארוחת יום יום, ואשר היו ליוונים שירי המשוררים בליווי נגינת נבל בסעודותיהם, זה היה דבר המחשבה של תורה בסעודותיהם של ישראל²⁹.

בתקופת הפריחה של לימוד התורה עשו את לימוד התורה לעיסוק עיקרי בחיים ואת משלוח היר שלשם פרנסה לעיסוק צדדי³⁰. להביא את בנו להיכלי התורה, זו היתה דאגתו העיקרית של אביו. מגדולי האישים נמצא מי שבבקר התלבט בחפזה, בלא לדקדק בלבושו, והביא את בנו במו ידיו לבית הספר, או שלא אכל ארוחת בקר, עד שחזר עם בנו על אשר למד אתמול ולימדו דבר מה חדש³¹. היו מי שהחזיקו מורים פרטיים לילדיהם, וחכמים נכבדים ביותר נזכרו בתור שכאלה. ואולם השיבות רבת ערך ראו בכך שאדם ילמד בעצמו את בניו ובני בניו. אמרו: מי שמלמד בעצמו את בניו ובני בניו, הרי מוכיח עצמו כמי שקיבל תורה מסיני באופן בלתי אמצעי על מנת להורישה לצאצאיו³². ולא לבני משפחתו הקרובים ביותר בלבד, אלא כל אחד זכאי לתבוע מכל אחד שיודיע לו את אשר הקרובים לקבל מן התורה השייכת לכולם באותה מדה. המכניס את בן חברו לידיעת התורה, הרי זה כאילו אב שני הוא לו³³. המעלים או מונע מתלמיד ידיעת דבר תורה, הרי הוא כגוזלו מנחלת אבותיו; שכן התורה ירושה היא לכל עדת יעקב, ואפילו אלה שעדין לא גולדו ואשר גועדו לקבל את התורה מידי של דור ימיהם, מקללים את

28 "יוסי בן יועזר איש צרדה אומר: יהי ביתך בית ועד לחכמים והוה מתאבק בעפר רגליהם והוה שותה בצמא את דבריהם" (אבות א ד).

29 "שלשה שאכלו על שלחן אחד ואמרו עליו דברי תורה כאילו אכלו משלחנו של מקום" (אבות ג ד). "אמר לה (הקב"ה לתורה) בתי בשעה שאוכלין ושותין במה יתעסקו? אמרה לפניו: רבונן של עולם, אם בעלי מקרא הן יעסקו בתורה ובנביאים ובכתובים, אם בעלי משנה הם יעסקו במשנה בהלכות ובאגדות, אם בעלי תלמוד הן יעסקו בהלכות פסח בפסח בהלכות עצרת בעצרת ובהלכות החג בהג" (סנהדרין קא ע"א).

30 אמר רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן משום ר' יהודה ב"ר אלעאי בא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים, דורות הראשונים עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי, זו הוה נתקיימה בידן וכו'" (ברכות לה ע"ב).

31 "רבי הייא בר אבא אשכחיה לריב"ל דשדי דיסנא ארישיה (סדין שאינו ראוי לעטיפת הראש, אלא כיסוי בעלמא שם על ראשו וכו'. רש"י) וקא ממטי ליה ליבוקא לבי כנשתא" (קידושין מ ע"א). "רבי הייא בר אבא לא טעים אומצא (בשר מעט בגחלים היו רגילים לטעום בבקר. רש"י) עד דמקרי ליגוקא ומוספיה" (שם).

32 "אמר ריב"ל כל המלמד את בנו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו קבלה מסיני שנאמר 'והודעתם לבניך ולבני בניך' וסמך ליה 'יום אשר עמדת לפני ה' אלקיך בחורב'" (שם).

33 "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן כל המלמד בן חברו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו שנאמר (במדבר ג) 'ואלה תולדות אהרן ומשה וכתוב בתריה 'ואלה שמות בני אהרן' לומר לך אהרן ילד ומשה לימד, לפיכך נקראו על שמך" (סנהדרין יט ע"ב).

צרות עינו של זה הנמנע מללמד³⁴. מי שמונע מתלמיד להימצא אתו כדי ללמוד מדרכיו, מונע ממנו חסד גדול ביותר³⁵. בחסד תמידי ונצחי עוסק זה אשר לומד תורה ומלמדה, וזה אשר מכין העתקות מכתבי המקרא ומשאלים לאחרים³⁶. "יותר ממה שהעגל רוצה ליניק, פרה רוצה להניק"³⁷, אומר הפתגם העממי.

לא ניתן לזכות ליתרון חמרי בידיעת התורה. התורה היתה פתוחה לכל, והכל יכלו לזכות בה כמו באור השמש ובאוויר החיים. רק בעד הוראת התורה שבכתב היה מותר לקבל תמורה, אבל התורה שבעל פה, שהיתה מסורה להוראה החיה לא ניתנה בעד תמורה. "קנה" לך חבר, אבל "עשה" לך רב³⁸, זה היה הכלל; שכן מורה לא ניתן לקנות בעד תמורה. אף הפקת תועלת קלה ביותר מן התורה ראו כחילול הקודש. כינו זאת שימוש בכתר התורה כשימוש בשפחה. אירע לאחד שהציל את עצמו ממות בטוח על ידי שהזכיר את שמו, וגם זאת באורח בלתי-רצוני, וכל ימיו לא סלח לעצמו את הדבר³⁹. בימי רעב היה מי שהחל לחלק לחם לתלמידי חכמים. "תן לי מזוני כפי שהיית נותן לעורב, לכלב", אלה היו דבריו של תלמיד במצוקה שסירב להראות מה חלקו בתורה, וסירוב זה גרם לנדבן לבטל כל מגבלה⁴⁰. גם לא ניתן להשיג על ידי לימוד התורה כל תפקיד או משרה המקנים לבעליהם הכנסה. את מילוי תפקיד השיפוט, כמו מילוי תפקיד ההוראה, היו חייבים לקיים

34 "אמר רב יהודה אמר רב כל המונע הלכה מפי תלמיד כאילו גוזלו מנחת אבותיו, שנאמר (דברים לג) 'תורה צוה לנו משה מורשה קהילת יעקב' מורשה היא לכל ישראל מששת ימי בראשית. אמר רב חנא בר ביזנא אמר רבי שמעון חסידא כל המונע הלכה מפי תלמיד, אפילו עוברין שבמעיי אמן מקללין אותו" (שם צא ע"ב).

35 "אמר ר' חייא בר אבא אמר רבי יוחנן כל המונע תלמידו מלשמשו, מונע ממנו חסד" (כתובות צו ע"א).

36 "אשרי שומרי משפט עושה צדקה בכל עת" (תהלים קו) וכי אפשר לעשות צדקה בכל עת? ... רב הונא ורב חסדא, חד אמר זה המלמד תורה ומלמדה, וחד אמר זה הכותב תורה נביאים וכתובים ומשאלין לאחרים" (שם נ ע"א).

37 כתובות קיב ע"א.

38 אבות א ו.

39 "ר' טרפון אשכחיה ההוא גברא בזמן שהוקפלו המקצועות (ועל כן היו התאנים מותרות משום גול ופטורות מן המעשר) דקאכיל, אחתיה בשקא ושקליה ואמטייה למשדיה בנהרא. אמר (ר' טרפון לעצמו) אוי לו לטרפון שזה הורגו. שמע ההוא גברא, שבקיה וערק. אמר רבי אבהו משום ר' חנניה בן גמליאל כל ימיו של אותו צדיק היה מצטער על דבר זה, אמר אוי לי שנשתמשתי בכתרה של תורה" (גדרים סב ע"א).

40 "רבי פתח אוצרות בשני בצורת, אמר: יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, בעלי הגדה, אבל עמי הארץ אל יכנסו. דחק רבי יוחנן בן עמרם ונכנס, אמר לו: רבי פרנסני, אמר לו: בני קרית? אמר לו לאו, אמר לו: בני שנית? א"ל לאו, אם כן במה אפרנסך? א"ל פרנסני ככלב וכעורב, פרנסיה. בתר דנפיק יתיב רבי וקא מצטער ואמר אוי לי שנתתי פתי לעם הארץ. אמר לפניו ר' שמעון בר רבי: שמא יונתן בן עמרם תלמידך הוא שאינו רוצה ליהנות מכבוד תורה מימיו? בדקו ואשכח. אמר רבי: יכנסו הכלו" (בבא בתרא ח ע"א).

ללא קבלת תמורה⁴¹, וכל אחד היה זקוק להתפרנס על ידי עשיית מלאכה או עיסוק במשלוח יד אחר כל שהוא. כל אב היה חייב ללמד את בנו, יחד עם לימוד התורה, גם משלוח יד, רצוי מלאכה. המלאכה שהאב ילמד את בנו תהא "בקיה וקלה", כלומר: שלא יהא בה פיתוי לעשות עוול, ושחניח לעוסק בה כוחות וזמן לעסוק בתורה⁴². כל לימוד התורה בלא עשיית מלאכה מפרנסת, אין לו קיום, זה היה מאמרם העתיק של האבות⁴³. לכן היו אלה, שביקשו להתמסר לגמרי ללימוד התורה, זקוקים למלאכה או למשלוח יד אחר המפרנסם, ובעיקר היה עליהם לדעת את השגת האוצר היקר מכל — ההסתפקות במועט — במיוחד באשר היתה קיימת אזהרה כללית: שימו לבכם לבני העניים, מהם עוד תצא התורה⁴⁴, זאת אם לא היו בעלי אמצעים מהבית, אשר גם לכך ישנן דוגמאות. לא באמצעות סיכויים לזכות ליתרונות ותענוגות משכו את בני הנעורים אל לימוד התורה; מי שרצה לחיות חיים של לימוד התורה, היה עליו לותר מלכתחילה על כל נוחיות של החיים, וסברו, כי מי שבהיותו ליד מעין התורה צמא הוא אף להנאות אחרות, הרי אין זה באמת איש של לימוד התורה. "לאכול לחם במלח, לשתות שיעור מדוד של מים, לישון על קרקע חשופה, לחיות חיים מלאי מגבלות, וללמוד תורה, זוהי דרכה של תורה, אם בה תלך, אשריך, כי אז מאושר אתה, זכית לישועה בעולם הזה ולאושר בעולם הבא"⁴⁵ — זו היתה הכתובת אשר מעל לשער של חכמת היהדות, ברכה לכל אשר גמר בדעתו להיכנס לתוך היכליה. "אל תבקש גדולה לעצמך" זה המשך הדברים בפרק זה של ספר כללי הלימודים ביהדות, "ואל תשאף לכל כבוד נוסף, שאף רק ללימודיך. היה שקדן ואל תתאוה לשלחנם של מלכים; שכן שלחנך גדול משלהם, כתרך גדול משלהם, ונאמן מעבידך במרומים לתת לך את שכר פעילותך"⁴⁶. ובמתיר זה דבקו אנשי רוח בישראל בתורה, כמושג חתן על כלה. ללא נדוגיה היתה היא להם כלה, מקור שיא האושר לכל החיים. ידועות לנו הפעולות המקצועיות של גדולי התורה המכובדים ביותר שמהן התפרנסו, לעתים בנסיבות דחוקות ביותר. על הגדולים ביותר בין מכובדים אלה, ממש עמודי התורה, נמנים לדוגמה הלל, רבי יהושע, רבי עקיבא, שמות אשר אינם עוד צלילים זרים אף בחוגים של לא-יהודים. הלל, שגהיה גדול הדור, היה עני מאוד. בהיותו תלמיד נהג לתת משכרו, יום יום, את המחצית לשומר של בית המדרש, וחי עם משפחתו מן המחצית השניה. ואירע שביום חורף קשה לא מצא עבודה, שומר הפתח לא נתן לו להיכנס לבית המדרש,

41 "הגוטל שכרו לרון דיניו בטיילים" (בכורות כט ע"א).

42 "לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה" (קידושין פב ע"א, ועיין שם).

43 "וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה" (אבות ב ב).

44 "הזהרו בבני עניים שמהן תצא תורה" (נדרים פא ע"א).

45 "כך דרכה של תורה, פת במלח תאכל, מים במשורה תשתה, על הארץ תישן וחי צער תחיה, ובתורה שתה עמל, אם אתה עושה כן, אשריך וטוב לך, אשריך בעולם הזה וטוב לך בעולם הבא" (אבות ו ד).

46 "אל תבקש גדולה לעצמך ואל תחמוד כבוד, יותר מלמודך עשה ואל תתאוה לשלחנם של מלכים ששלחנך גדול משלחנם וכתרך גדול מכתרם ונאמן הוא בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך (שם שם ה).

עלה על גג בית המדרש, ונשכב על החלון שבגגו. וקדוהו להאזין משם לדברי רבותיו שמעיה ואבטליון. ובכן שוכב שם הצעיר צמא הדעת ואינו שם לב לשלג הנופל עליו ומכסה אותו, קוברו. למחרת התפלאו בבית המדרש שלא התחיל היום להאיר, הסתכלו כלפי מעלה ונוכחו שאדם שוכב על החלון. שתררוהו והחיהו ברהצה ובשפשוף גופו, הדליקו אש כדי לחממו, כפי שמותר לעשות על פי הלכה אף על פי ששבת היה, ואמרו, בחיור של התפעלות: אכן ראוי זה שיחללו את השבת למענו! להלל זה הפנו את תשומת הלב מאז והלאה, אם לא רצו לקבל דאגות של פרנסה כצידוק להזנחת לימוד התורה⁴⁷. מי יכתוב את השם "הלל" על אולמי ההרצאות שלנו, להלהיב את גוער שלנו ללימוד החכמה לשמה! — רבי יהושע, אחד מחכמי התורה הדגולים ביותר, ואשר על שום חשיבותו בחכמת התורה היה אב בית דין בסנהדרין הגדולה, התפרנס — מעשיית פתמים! "בקיירות של ביתך אפשר לראות כי אתה עושה פתמים!" אמר בהשתוממות רבן גמליאל, ראש הישיבה הגדולה, שגולד בתנאי עושר, אשר בא לבקר את חברו בביתו, כדי לבקש את סליחתו על שציער אותו, ועתה מצאו בבית מושר. "אוי לבני הזמן שאתה מנהיגם", ענה לו רבי יהושע, "אוי לאגיה שאתה קברניטה, שאינך מכיר את צרותיהם של השוקדים על לימוד תורה, ואינך יודע במה הם עוסקים וממה הם מתפרנסים!"⁴⁸. ורבי עקיבא, זה הלל שני, שהיה רועה בתחילת דרכו, בעל בתו של כלבא שבוע העשיר אשר הדיח אותה על שום גטיה זו של לבה, הרי חי עם אשתו על גבי קש, בקור חורפי, ונתנחמו בכך שבא אליהם איש עני עוד יותר, וביקש מעט קש למען אשתו שילדה! לפי יזמת אשתו הקדיש רבי עקיבא את עצמו ללימוד התורה, עשה פעמיים שחים עשרה שנה בבתי המדרש של ר' אליעזר ור' יהושע, והיה לעמוד התורה לדורו ולכל הדורות. וכאשר שב לביתו כשאלפי תלמידיו סביבו, באה אשתו לקראתו. עקב הופעתה העניה ביקשו להרחיקה. נענה הוא ואמר: הניחוח, כל אשר זכיתי להיות, וכל אשר נעשיתם אתם באמצעותי, שלה הוא! חותנו ביטל את ההדחה, ומאז היה

47 "תנו רבנן: עני ועשיר באין לדין. לעני אומרים לו: מפני מה לא עסקת בתורה? אם אומר עני הייתי וטרוד במוזנותי, אומרים לו: כלום עני היית יותר מהלל? אמרו עליו על הלל הזקן שבכל יום ויום היה עושה ומשתכר בטרפעי, חציו היה גותן לשומר בית המדרש וחציו לפרנסתו ופרנסת אנשי ביתו. פעם אחת לא מצא להשתכר ולא הגיחו שומר בית המדרש להיכנס, עלה ונתלה ושכב על פי ארובה כדי שישמע דברי א־לקים חיים מפי שמעיה ואבטליון. אמרו: אותו היום ערב שבת היה ותקופת טבת היתה, וירד עליו שלג מן השמים. כשעלה עמוד השחר אמר לו שמעיה לאבטליון, אבטליון אחי, בכל יום הבית מאיר והיום אפל, שמא יום המעונן הוא, הציצו עיניהן וראו דמות אדם בארובה, עלו ומצאו עליו רום שלש אמות שלג, פרקוהו והרחיצוהו וסיכוהו והושיבוהו כנגד המדורה, אמרו: ראוי זה לחלל עליו את השבת (יומא לה ע"ב).
48 "אמר רבן גמליאל הואיל והכי הוי איזיל ואפיסייה לר' יהושע, כי מטא לביתה תונינהו לאשיתא דביתה דמשחרן, א"ל מכותל ביתך אתה ניכר שפחמי אתה, א"ל אוי לו לדור שאתה פרנסו שאי יודע בצערן של תלמידי חכמים במה הם מתפרנסים ובמה הם נזונים" (ברכות כח ע"א).

ר' עקיבא עשיר⁴⁹. — רבי יהודה בר אילעאי, בעל הסמכות המכרעת בדור שלאחר מכן, וכן "ראש המדברים בכל מקום" היה כל כך עני שלא יכול היה ללכת לאסיפה אצל הנשיא משום — שלא היה לו מעיל. ובכלל היו רוב השוקדים על התורה בדורו כה עניים, עד שכל ששה מהם התכסו במלבוש אחד ועסקו בתורה⁵⁰. ובכלל מצינו במאות השנים של תקופה זו, ובמאות השנים שלאחריה, כי למעמדו של איש בנסיבות החיצוניות של החיים, לא היתה משמעות מכרעת לגבי השפעתו הרוחנית והמוסרית, ולהשפעה זו לא היו תוצאות לגבי מעמדו בנסיבות החיצוניות. פעמים רבות נמצאו במקום הכבוד הרוחני של האומה, זה ליד זה, איש של עושר שופע ואיש של עוני מר ביותר, כמו שראינו ברבן גמליאל ורבי יהושע, ולא אחת אירע, כי היה העני דוקא המכובד יותר. "צאצאים, חיים, ומזון שאדם מקבל, לא בזכותו האישית הם מותנים, אלא בגזירה האלקית המוטלת עליו", כך אמרו ואהבו להצביע על רבה ועל רב חסדא, שהיו שניהם חכמי תורה מכובדים של זמניהם. רב חסדא זכה להגיע לגיל של תשעים ושתים שנים, רבה נפטר בגיל ארבעים. רב חסדא זכה לראות ששים שמחות של נישואין בחוג משפחתו, רבה ראה ששים פעם אבל בביתו של רב חסדא זלזלו הכלבים בלחם לבן למזונם, בביתו של רבה ביקשו לחם שעורים למען האנשים, ולא היה⁵¹.

ובו בזמן שאורח חיים של העיסוק בתורה לא היה כרוך, איפוא, בכל שכר חמרי,

49 "ר' עקיבא איתקדשת ליה ברתיה דכלבא שבוע, אדרה הנאה מכל נכסיה, אזלא ואינתסיבת ליה, בסיתוא הוה גנו בי תיבנא, הוה קא מנקיס ליה תיבנא מן מזייה, אמר לה: אי הוא לי, רמינא ליד ירושלים דדהבא, אתי אליהו אדמי להון כאנשא וקא קרי אבבא, אמר להו הבו לי פורתא דתיבנא דילדת אתתי ולית לי מדעם לאגונה, אמר לה ר' עקיבא לאינתתיה: חזי דאפילו תיבנא לא אית ליה. אמרה ליה: זיל, הוי בי רב. אזל תרתי סרי שנין קמי דר' אליעזר ור' יהושע, למישלם תרתי סרי שנין קא אתא לביתיה, שמע מן אחורי ביתיה דקאמר לה חד רשע לדביתהו: שפיר עביד ליד אבוך, חד דלא דמי לך, ועוד שבקך ארמלות חיות כולהון שנין, אמרה ליה: אי צאית לדילך ליהוי תרתי סרי שנין אחרינייתא, אמר, הואיל ויהבת לי רשותא איהדר לאחורי, הדר אזל. הוה תרתי סרי שני אחרינייתא, אתא בעשרין וארבעה אלפין זוגי תלמידי, נפוק כולי עלמא לאפיה, ואף היא קמת למיפק לאפיה, אמר לה ההוא רשיעא: ואת להיכא? אמרה ליה (משלי יב) "יודע צדיק נפש בהמתו", אחת לאיתחזויי ליה, קא מדחו לה דבנו, אמר להו: הניחו לה, שלי ושלכם שלה הוא. שמע כלבא שבוע, אתא ואיתשיל על נדריה ואשתריי" (נדרים ב ע"א).

50 "יראת ה' היא תהלה" (משלי לא) זה דורו של ר' יהודה ברבי אילעאי, אמרו עליו על רבי יהודה ברבי אילעאי שהיו ששה תלמידים מתכסין בטלית אחד ועוסקין בתורה" (סנהדרין כ ע"א).

51 "אמר רבא: חיי בני ומזוני, לא בזכותא תליא מילתא אלא במולא תליא מילתא, דהא רבה ורב חסדא תרוייהו רבנן צדיקי הון, מר מצלי ואתי מיטרא, ומר מצלי ואתי מיטרא. רב חסדא היה תשעין ותרתינן שנין, רבה היה ארבעין, בי רב חסדא שתין הלולי, בי רבה שתין תכלי, בי רב חסדא סמידא לכלבי ולא מתבעי, בי רבה נהמא דשערי לאינשי ולא משתכח" (מועד קטן כח ע"א).

אנו רואים עוד מאות בשנים שאפשר לקרוא, כי כל המעשר צ"ל העם גילה יחס של אהדה ומסירות כלפי לימוד התורה. "הענין הראשון עליו יעמוד אדם לדין בבואו לעולם הבא, זו תהיה השאלה, כמה תורה קנה לעצמו"⁵², רעיון זה המריץ את הכל, ומאחר שלימוד התורה גיחך ללא כל תמורה, במיוחד הלימוד הגבוה, המתקדם, כך שלכל אחד ללא יוצא מן הכלל, היתה אפשרות להגיע להשכלה, לכן קיבל "עם הארץ", זה שנשאר ללא כל השכלה, גינוי כל כך חזק בקרב החברה, גינוי שהובע בחריפות של גזומה⁵³. לכן היו אלה לא יחידים, בודדים, שהתרכזו מסביב לאישים הדגולים שלימדו תורה, אלא אלפים, ורבים מתוך אלפים אלה, אולי רובם, היו אבות משפחה אשר נשיהם דאגו לפרנסת בתיהם⁵⁴. בשאלה, אם אדם צריך לתת עדיפות ללימוד התורה של עצמו או לזה של בנו, כאשר רק אחד יכול ללמוד, היה הכלל כי הלימוד של עצמו עדיף; ואולם אם הבן היה כשרוני יותר ואם היה שקדן, ראה ברכה בלימודו, וזכר את אשר למד, היה לימוד הבן עדיף. כך שלח רב אחא את בנו לישיבה של אביי. אבל כאשר שב לביתו בזמן פגרת הלימודים, והתברר כי לא הבין נכונה את אשר לימדו, אז אמר לו אביו: אני ראוי ממך ללמוד, שב אתה בבית, ואני אלך ללמוד שם⁵⁵. כפי שר' עקיבא הושפע ע"י אשתו ללכת אל מקום לימוד התורה ולשהות שם פעמיים שנים עשרה שנה, כן היה מצוי ורגיל, כי מיד עם כריחת חווה הנישואין הוסכם על שהייה של שנים אחדות בבית המדרש. היה מי ששב לביתו אחת לשבוע, לשבת, והיה מי שנעדר מביתו במשך שנים, כך שלא הכיר את ביתו משום השינויים שחלו בתוך מקום מגוריו, או שלא הכיר את בנו שגדל באותן השנים והופתע מהתפתחות רוחו המעולה⁵⁶. היה זה דבר שבשיגרה למצוא

52 "אין תחילת דינו של אדם נידון אלא על דברי תורה" (סנהדרין ז ע"א).

53 פסחים מט ע"ב.

54 "אמר רב יהודה אמר שמואל: הלכה נושא אשה ואחר כך ילמד תורה" (קידושין כט ע"ב).

55 "ת"ר הוא ללמוד ובנו ללמוד, הוא קודם לבנו. ר' יהודה אומר אם בנו זרין וממולח ותלמודו מתקיים בידו, בנו קודמו. כי הא דרב יעקב בריה דרב אחא בר יעקב, שדריה אבוא קמיה דאביי, כי אתא חזייה דלא הוה מיוחדן שמעתיה, א"ל אנא עדיפא מינך, תוב את דאייל אנא" (שם).

56 "רבי . . . איעסיק ליה לבריה בי ר' יוסי בן זימרא, פסקו ליה תרתי סרי שנין למיזל בבי רב (כתובות סב ע"ב). יהודה בריה דר' חייא חתניה דר' ינאי הוה, אויל ויתיב בבי רב, וכל בי שימשא הוה אתי לביתיה" (שם). "רב חנניה בן חכינאי הוה אויל לבי רב . . . אויל יתיב תרי סרי שני בבי רב, עד דאתי אישנתו שבילי דמתא ולא ידע למיזל לביתיה, אויל יתיב אגודא דנהרא, שמע לההיא רביתא דהו קרי לה בת חכינאי בת חכינאי, מלי קולתך ותא נזיל, אמר ש"מ האי רביתא דידן, אול בתרה" (שם). "רבי חמא בר ביסא אול יתיב תרי סרי שני בבי מדרשא, כי אחא עייל יתיב בבי מדרשא, שלח לביתיה. אתא ר' אושעיא בריה יתיב קמיה, הוה קא משאיל ליה שמעתא, חזא דקא מתחדדי שמעתיה, חלש דעתיה, אמר אי הואי הכא הוה לי זרע כי האי. על לביתיה, על בריה, קם קמיה, הוא סבר למשאליה שמעתתא קא בעי, אמרה ליה דביתהו: מי איכא אבא דקאים מקמי בראז" (שם).

אנשים השוקדים על לימוד התורה, ולשם כך עוברים מעיר לעיר, מארץ לארץ, כדי ללמוד מחכמי תורה דגולים⁵⁷, ורבה ביקש משומעי לקחו שעל כל פנים יהיו בבתיהם בחדשי האביב והסתו, כאשר עבודתם בשדה היתה דרושה ביותר, כדי שלא יופרעו על ידי דאגות רפנסה⁵⁸. מה רב היה מספר המתאספים ללימוד התורה, על כך אפשר ללמוד ממה שציון במקומות שונים. אמרו כי שנים עשר אלף תלמידים למדו תורה מר' עקיבא⁵⁹. רבן גמליאל דרש שלא יתקבל תלמיד אלא על פי הוכחה חיובית על התנהגותו המוסרית. ר' אלעזר בן עזריה, שמילא את מקומו בתקופת בניינים, ביטל מגבלה זו ונהג לפי הכלל שיש לקבל כל אחד כל עוד אין הוכחה שלילית על התנהגותו המוסרית, ואז התברר שצריך להוסיף בבית המדרש, באותו היום, ארבע מאות מושבים, לפי דעות אחרות אפילו שבע מאות⁶⁰. ומתוך זמן מאוחר יותר: כאשר למדנו תורה אצל רבי אלעזר, אמר רבי, ישבנו, כל ששה מאתנו באמה אחת, ורבי יוחנן אמר: כאשר למדנו תורה אצל ר' אושיעיא, ישבנו, כל ארבע מאתנו באמה אחת⁶¹. כאשר יצאו התלמידים מבית מדרשו של רב, נשאו שם אלף ומאתים, אוכלי שלחנו, אצל רב הונא נשאו שמונה מאות. רב הונא העסיק שלשה עשר עוזרים שהעבירו לשומעי לקחו את דבריו. כאשר קמו התלמידים מן הקרקע, בהסתיים השיעור, וניערו את בגדיהם, עלה שם אבק שהאפיל את אור השמש, כפי שאמרו בדרך גזומה, ואז אמרו בארץ ישראל: עתה קמו התלמידים בבית מדרשו של רב הונא הכבלי. בצאת תלמידי רבה ורב יוסף מבית המדרש, נשאו שם ארבע מאות, ועל כך קראו לעצמם 'יתומים'; אצל אביי, רב פפא ורב אשי נשאו רק מאתיים ואלה קראו לעצמם על כך: יתומי יתומים⁶². באותן מאות שנים היתה

57 "תלמידי חכמים שהולכים מעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה" (ברכות סג ע"ב).
 "תוכו לרגליך" (דברים לג) אלו תלמידי חכמים שמכתתים רגליהם מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה" (בבא בתרא ח ע"א).

58 "א"ל רבא לרבנן, במטותא מינייכו, ביומי ניסן וביומי תשרי לא תתחזון קמאי כי היכי דלא תטרדו במוזונייכו כולא שתא" (ברכות לה ע"ב).

59 "אמרו שנים עשר אלף זוגים תלמידים היו לו לר' עקיבא" (יבמות סב ע"ב).

60 "תנא: אותה היום סלקוהו לשומר הפתח ונתנה להם רשות לתלמידים ליכנס, שהיה ר"ג מכריו ואומר: כל תלמיד שאין תוכו כברו לא יכנס לבית המדרש. ההוא יומא אתוספו כמה ספסלי, א"ר יוחנן פליגי בה אבא יוסף בן דוסתאי ורבנן, חד אמר ארבע מאה ספסלי וחד אמר שבע מאה ספסלי" (ברכות כח ע"א).

61 "וא"ר יוחנן כשהיינו לומדין תורה אצל ר' אושיעיא היינו יושבין ארבעה ארבעה באמה, אמר רבי כשהיינו לומדין תורה אצל ר' אלעזר בן שמוע היינו יושבין ששה ששה באמה (עירובין נג ע"א).

62 "כי הוּוּ מיפטרי רבנן מבי רב הוּוּ פיישי אלפא ומאתן רבנן (אוכלי שלחנו. רש"י), מבי רב הונא, הוּוּ פיישי תמני מאה רבנן. רב הונא הוּוּ דריש בתליסר אמוראי. כי הוּוּ קיימי רבנן ממתבתא דרב הונא ונפצי גלימיהו הוּוּ סליק אבקא וכסי ליומא, ואמרי במערבא: קמו לה ממתבתא דרב הונא בכלאה. כי מיפטרי רבנן מבי רבה ורב יוסף הוּוּ פיישי ארבע מאה רבנן וקרו לנפשייהו יתמי; כי הוּוּ מיפטרי רבנן מבי אביי,

ידעת החכמה הלאומית כל כך נפוצת-בעל רמזי-חכמה, שאירע לא אחת כי אנשים שהיו מוכרים כמי ששייכים בעיסוקים מקצועיים ברמה נמוכה בחברה, התבררו כבעלי ידיעות חשובות באוצרות אותה חכמה. שני אורגים משער האשפות בירושלים הכריעו בשאלה שהיתה שנויה במחלוקת בין הלל ושמאי וכל חכמי הדור, על ידי שמסרו על דבר הלכה ששמעו משמעיה ואבטליון, גדולי הוראת ההלכה מן העבר⁶³. כובס מסר לר' ישמעאל בר' יוסי פירוש ששמע מהרצאת דבריו של רבי מאיר⁶⁴. רבי יהודה הנשיא, מחבר המשנה, ערך את כללי ההלכה באורח שיטתי לפי שלשה עשר היבטים. שבעה מאלה לימד את תלמידו רבי חייא. כעבור זמן נעלמה מערכת זו מזכרונו עקב חולשת גופו. אותם שבעה כללים שלימד את תלמידו, החזיר לו הלה, ששה האחרים היו אבודים. אז נמצא כובס שזכר אותם מתוך ההרצאות של רבי יהודה; רבי חייא למד אותם ממנו וחזר ולימד אותם את רבו. ובראות ר' יהודה את הכובס הזה כעבור זמן, אמר לו: אתה שיקמת אותי ואת ר' חייא⁶⁵.

את התהילה על פעילות רוחנית זו בכללותה נתנו לנשים, שכן, אף אם רק לעתים רחוקות היה חלקן בעיסוק ישיר בתורה, בכל זאת הן לבדן אפשרו אותה, על ידי התלהבותן ומסירות נפשן בשמחה. הנשים הן שהביאו את בניהן לבית ספרם ואת בעליהן לבית המדרש וקבלו את העמל' והדאגות הכרוכים בכך בהרגשה געלה של התלהבות⁶⁶.

[המשך בגליון הבא]

ואמרי לה מבי רב פפא, ואמרי לה מבי רב אשי, הוּו פיישי מאתן רבנן וקרו נפשייהו יתמי דיתמי" (כתובות קו ע"א).

63 "הלל אומר מלא היו מים שאובין פוסלין המקוה וכו', ושמאי אומר תשעה קבין, והכמים אומרים לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא עד שבאו שני גרדיים משער האשפות בירושלים, והעידו משום שמעיה ואבטליון: שלשה לוגין מים שאובין פוסלין את המקוה, וקיימו חכמים את דבריהם" (עדיות א ג).

64 "אמר ההוא מינא לר' ישמעאל בר' יוסי: כתיב (בראשית יט) 'וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש, מאת ה', 'מאתו' מיבעי ליה, א"ל ההוא כובס שבקיה, אנא מהדרנא ליה, דכתיב (שם ד) 'ויאמר למך לנשיו עדה וצלה שמען קולי, נשי למך', 'נשי' מיבעי ליה, אלא משתעי קרא הכי, הכא נמי משתעי קרא הכי. א"ל מנא לך הא? מפרקיה דר"מ שמיע ליה" (סנהדרין לח ע"ב).

65 "הוה גמיר רבי תלת עשרי אפי הילכתא. אגמריה לרבי חייא שבעה מנהון. לסוף חלש רבי, אהדר ר' חייא קמיה הנהו שבעה אפי דאגמריה, שיחא אודו (ששכחם. רש"י). הוה ההוא קצרא, הוה שמיע ליה לרבי כדהוה גריס להו. אזל ר' חייא וגמר יתהון קמי קצרא, ואתא ואהדר יתהון קמי רבי. כד הוה חזי ליה רבי לההוא קצרא, א"ל רבי אתה עשית אותי ואת חייא" (נדרים מא ע"א).

66 "נשים במאי זכין? באקרויי בנייהו לבי כנישתא, ובאתנויי גברייהו בי רבנן ונטרין לגברייהו עד דאתי מבי רבנן" (ברכות יז ע"א).

ישראל מול הנצרות

הרב הירש על הנצרות והתייחסות הנוצרים ליהודים

[הקדמה]

במאמר זה נעשה ניסיון לרכז הכאות אחדות מפירושי הרב הירש ומאמרינו על הנצרות והתייחסות הנוצרים ליהודים.

בהודמנויות רבות כתב הרב הירש על ההבדלים בין יהדות צרופה לאמונות כוזבות ועל יחס הגויים ליהודים בהיותם בארץ פווריהם. הוא ראה נקודות אור בייחסן של האומות כלפי עם ישראל במאה התשע עשרה, תחלתו של תיקון המעוות ונסיון ראשון של הגויים לשפר את יחסם לעם ישראל אחרי מאות שנה של דיכוי ורדיפות. הרב הירש ראה את הנצרות כדת אלילית שבה נמצאים יסודות אחדים מהיהדות, אבל מייסדי דת זו חדשו דרישות בתחום האמונה שעמדו בניגוד מוחלט ליסודות העקרוניים והמקודשים ביותר של היהדות. הרב הירש עמד על הפרדוקס שמצד אחד מודים מאמיני הדת הזו שמקור אמונתם בתנ"ך ובמסורות הנעלות של היהדות, אבל מצד שני רדפו את היהודים על סירובם להצטרף לאמונה החדשה. הוא תיאר במאמרים רבים את האכזריות של הגויים כלפי עם ישראל ואת הגבורה של היהודים שעמדו במסירות נפש מול האספסוף הנוצרי בימי הביניים ובמיוחד בזמן מסעי הצלב. הוא דרש מבני דורו ללמוד מעמידה איתנה זו של אבותינו והוא דחה את ההאשמה, כאילו הוא מגזים בתארו את היהודים בזמן הביניים בצבעים ורודים מדי (אוסף כתבים, ח"ג, עמ' 153). בצער ראה הרב הירש שנתקופה החדשה כמעט אין מסירות נפש למען היהדות ואף טען שאם אבותינו שהעדיפו למות על קידוש השם ולא להכנע לנוצרים, היו קמים היום מקבריהם ורואים איך חיים צאצאיהם, — בלי תורה ואפילו לפעמים עם רגשי בוז לחיי תורה, — היו מעדיפים לחזור לקבריהם! (שם, ח"ב, עמ' 101).

[פרק א]

הרב הירש היה כנראה הרב החרדי הראשון שכתב רוב ספריו בגרמנית, ודבריו היו גלויים לכל, כולל לגויים גרמנים. ביניהם אנטישמים לא מעטים. כידוע נהגו גדולי ישראל והירות בדבריהם, כדי שלא יפרשו אותם כפגיעה בדת הנוצרית או במאמיניה. החתם סופר השיב בתשובה שהופנתה לשואל ורק אחרי כן ראתה אור בשו"ת חתם סופר [או"ח, סי' צט] בענין חיוב של רב העיר לדאוג להתקנת עירוב

"ופשיט שמעלתו ידידי הרב נ"י ישתדל בכל ענין לחקו בני קהלתו וה' יתנהו לחן ולחסד בעיני האדון הגדול החסיד הפישאף נסיך עירו ויתן רשות להסיר מכשול ותקלה ובחסדו ירים הודו וכסא כבודו". "האדון הגדול החסיד הפישאף" — הכונה לחשמן, ראש הכנסיה במחוז מסוים ובשעתו, טבת תקפ"ז [1827], היו מקומות שגם ניהול השלטון האזרחי עמד תחת מרות הכנסיה.¹ בודאי גם הרב הירש צידד ביחס של דרך ארץ כלפי ראשי השלטון, כולל אנשי הכמורה, אבל הוא ראה חשיבות חינוכית להדגיש ברבים את ההבדלים העקרוניים ביותר בין עם ישראל והנצרות. הוא ניצל כל הזדמנות לעמוד על נקודה השקפתית זו, בגאווה יהודית ומתוך אחריות חינוכית. הוא לא היה הראשון בזה, אבל החידוש היה בבחירות ובשפה שבהן נאמרו הדברים.

היום, אחרי יותר ממאה שנה, מתקשים רבים להבין איך הצליח הרב הירש בזמנו לרפא במקצת את מזבח ה' ההרוס. יתכן שסוד הצלחתו נמצא, בין השאר, בהדגשתו החוזרת וגשנית על נקודה רגישה זו "בין ישראל לנצרות". דבריו נאמרו מתוך הכרה איתנה "אשר בחר בנו מכל העמים", — רק עם ישראל זכה לאמונה טהורה בה, אין נביא כבן עמרם, אין סגולה כתורה ואין עוסקיה כישראל. אכן עם ישראל ויתר על הכל, אבל לא על האמונה הטהורה וקיום המצוות בזמנים הקשים ביותר. דם יהודי נשפך כמים, אבל בני אברהם, יצחק ויעקב לא נכנעו. בפירושי ובמאמריו הרבים חזר הרב הירש בווריאציות שונות על סוד קיומו של עם ישראל בגולה ובלי ספק דבריו לא נשאר ללא השפעה. תלמידיו וקוראי דבריו הבינו שלמרות שויון הזכויות, אין לשכוח את התהום בין יהדות ונצרות. דברי הרב הירש היו חדורים גאווה על ההסטוריה של עם ישראל, שלא שם חלקנו עמהם ולא שמנו כמשפחות האדמה.

בדברו על ההבדלים בין תורת ה' ודתות אחרות הדגיש הרב הירש את התנגדות התורה לחיי נזירות ופרישה מהחיים. מופת לחיי סגפנות — מקורו איננו בתורה [פ' לתורה, בראשית ה, כד]. נזירות לפעמים רצויה כהכנה לחיים של שמחה, אבל אין לה ערך עצמי [פ' במדבר ו, יח]. לפעמים הדגיש הרב הירש שדבריו מכוונים נגד דעות תמוהות בנצרות ולפעמים הזכיר האלילות העתיקה, האלילות המודרנית או השקפות המינים.

הרב הירש כתב בצורה חיובית על התקופה החדשה של שויון זכויות ליהודים בארצות אירופה, על אף הסיכונים הרחגניים שבו. הוא שיבח את תיקון המעוות כלפי עם ישראל, אבל לא זקף רוח ליברלית זו דוקא לזכותם של ראשי הכנסיה בימיו. הרב הירש הדגיש את היחס העוין של הנצרות כלפי היהודים משך מאות שנה ואם בכל זאת התחילו בזמנו להתייחס בצורה יותר מכובדת ליהדות, יש לזקוף זאת לרוח החדשה שגשבה במרכז אירופה ולהשפעה האיטית של הגרעין היהודי שממנו יקנה הנצרות בשעתו. בנצרות מתנהל מאבק תמידי בין האלילות ובין יסודות יהודיים, אך ברוב הזמנים ידה של האלילות על העליונה. בעוז ובגאווה

1 - הדברים הנ"ל נכתבו מתוך הנחה, שהתוארים נכתבו במקור ולא נתווספו לפני ההדפסה. וראה מאמר "הערות ביבליוגרפיות לספרי החת"ם ולתשובותיו" מאת ר' אברהם הלוי שישא, "המעין" תשרי תשכ"ט, עמ' 49-64.

היודית כתב הרב הירש בגרמנית צחה על המושגים המסולפים שבנצרות ועל המעשים השפלים העומדים כולם בניגוד גמור ליסודות התורה. הוא כתב את דעתו ללא פחד, לפעמים מתוך גלגול מוסתר ולפעמים מתוך מחאה חריפה על הסילופים שבאמונה זו ועל רציחות יהודים שלא רצו להמיר את אמונתם באמונת הנצרות. הוא ראה בגרמנים בדורו הצאצאים של הרוצחים במסעי הצלב, אבל הודה שגם בימים ההם קמו יחידים וניסו להציל. הרב הירש ראה בעובדה חיובית זו גם מקום לדאגה. הלא גם עכשיו ישנם גויים טובים המסכימים לתת יד לתקון אפליות כלפי היהודים ובכל זאת קיימת שנאה כלפי היהודים. הוא הזהיר, שכל זמן שלא תוקנה האפליה האחרונה, נשארת הסכנה של התפרצות חדשה נגד היהודים (אוסף כתבים, ח"א, עמ' 78). הוא סיים בכתבו "הסתכלו מסביב, הסתכלו על סימני התקופה — היו מוזהרים!" (שם).

הרב הירש הסביר שעם ישראל מאושר שלא היה לו חלק במסכת כה ארוכה של רציחות ושיעבוד עמים כמו שעשו עמי אירופה והכנסייה הרומית. הוא כתב על חיות טרף שהתנפלו על עם ישראל בתקופת מסעי הצלב, כאשר — לפי דבריו — יצאו רוצחים להציל את "הקבר" מידי ה"בלתי מאמינים". הרב הירש לא הסתפק בתיאור הרציחות והפוגרומים, הוא הביא הוכחות מהפייטנים שבפיוטיהם נתנו ביטוי ספרותי מתריד לכל מה שמאמיני "דת האהבה" עוללו לנו. באחד ממאמריו בירחון ישורון, אייר תר"ך, תרגם הרב הירש לגרמנית ספרותית צחה פיוטים אחדים שנחברו בעקבות מסעי הצלב. יש להניח שבשעתו רבים בגרמניה לא הבינו את ה"יוצרות" שנאמרו בלשון הקודש בבתי כנסיות בימי הספירה (השוה ס' חורב, פרק 110). הרב הירש ראה חשיבות חנוכית שכולם יבינו את דברי הפיוטים, בהם משפטים חריפים, כגון "זקן ובהור ובתולה ערומים נמשכו לקבורה, חפורות מלאות ילדים וילדות ותלמידי התורה". הרב הירש הדגיש שאכן זה קרה בעבר בגרמניה. בתרגום לשפה הגרמנית של "יוצרות" אלו לא דילג הרב הירש על שום משפט המתאר זוועות כלפי אנשים, נשים וטף. וכן תרגם את דברי הפייטן שתיאר מה עשו עם גויילי ספרי התורה, חללו אותם בצורה מחפירה, "סוף עשאו בתי שוקים למנעל מצורעים". בהמשך דבריו חזר הרב הירש על דברי הפייטן על גויילי ספרי התורה שנחטפו עבור נעלי מצורעים (אוסף כתבים, ח"ב, עמ' 99). הכינוי "מצורעים" היה בזמן הביניים כינוי לכומרים².

אין להתעלם מהחשיבות שהרב הירש ראה בהבאת תיאורי זוועה של "חיות טרף" כלפי "ישראל מתבוסס בדמו", שנחשב בעיני הפורעים כ"פגר מלא דם". הרב הירש ציין במאמריו שונים שהרציחות והרדיפות לא הצטמצמו לשנים מעטות. משך מאתיים שנה פחדו היהודים לפני פסה מעלילות דם והאביב הפך פעמים רבות לימי צרה ומצוקה. כמו כן הזכיר פעמים אחדות הגזרות המשפילות כגון החירב ללכת עם טלאי צהוב וכן ההגבלות החמורות במקורות הפרנסה (אוסף כתבים, ח"ג, עמ' 156-7).

2 ראה פירוש מושב זקנים, ויקרא יג, מז "והבגד כי יהיה בו נגע צרעת". "והבגד — בגדי כומרי יש"ו שיש להם שתי וערב על בגדיהם", וראה שם בהמשך הפירוש שלעתיד־לבוא גם הם יהיו גרים.

קורא בימינו אולי לא יתפוס את המשמעות של דרכו הנ"ל של הרב הירש. הוא לא פתח ויכוח עם הנוצרים על העול שעשו בעבר בגרמניה לעם ישראל. הוא ניסה בעיקר להסיק לקח חינוכי ממסירות הנפש של אבותינו — ולכן תיאר הרב הירש במשפטים חריפים ובשפה הגרמנית כל מה שעוללו לנו. הוא ראה חשיבות חינוכית והשקפתית בכך שקוראי דבריו ישמעו בפרוטרוט על זוועות שעשו לעם ישראל, תוך הדגשה שאכן בתקופה ההיא עמדו בני ישראל במבחן. הרב הירש שאל אם גם הנכדים שלנו יסתכלו עלינו ויעידו שאכן גם עלינו אפשר לומר "הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו. מנשרים קלו ומאריות גברו לעשות רצון קונם והפץ צורם. יזכרם אלקינו לטובה עם שאר צדיקי עולם". ובמקום אחר שאל מה עשינו "כדי שנהיה ראויים להיות בנים ובנות של אלה שמסרו נפשם על קדושת השם" (אוסף כתבים, ח"ה, עמ' 99).

אנו מוצאים קו עקבי בכל ספרי הרב הירש, החל בספרים הראשונים ועד למאמרים שפרסם בסוף ימיו. דוגמא אחת: ה"טורי זהב" באו"ה סי' תצג [וכן מובא ב"ערוך השלחן"] כתב שחלק מהדינים הנוהגים בימי הספירה נובעים מ"קצת אבילות מחמת גורת תנ"ו". רוב האחרונים, ביניהם חיי אדם, שלחן ערוך הרב, באר היטב, קצשו"ע ומשנה ברורה לא הביאו טעם זה. בספר "חורב" המיועד לחובות ישראל בגולה, ציין הרב הירש את הנקודה הנ"ל כהסבר לדיני אבלות בימי הספירה. הרב הירש היה אז רב צעיר, כמעט בלתי ידוע ובלי ספק היתה דרושה העזה להדגיש בספר זה מה עוללו לאבותינו בגרמניה בשם הנצרות. האם כל קוראי ספר "חורב" שמחו באיזכור זה? ² הרב הירש ציין שאלפים מבני ישראל ויתרו על חייהם ועל כל רכושם, — זה היה המחיר למען נאמנות לתורה, כאשר הם bluteten um Thauröh standhaft den Streichen verblendeten Wahnes von Kreuzzueglern — "הערו נפשם למות תחת מכות הטירוף של הצלבנים למען קיום התורה" (חורב, פרק "ספירה"). אכן, דברים כדרכנות!

הרב הירש נמנע מכל ויכוח פרשני עם הנצרות. כידוע, ניסו הנוצרים ל"הוכיח" את הייחוס המזוהר של מייסד הנצרות מפסוקים אחדים בתנ"ך, במיוחד בספר ישעי' ובספר תהלים. נאמן לסיסמתו "כיהודים נקרא את התנ"ך" ⁴ לא נכנס הרב הירש לשום ויכוח פרשני ⁵. מאידך העיר במקומות אחדים על ההבדל העקרוני בהשקפות עולם בינינו לבינם, שהרי ראה חשיבות לציין מושגים מסולפים שבאמונת הנצרות ולהוכיח שהם טועים במושגי יסוד של האמונה הטהורה בא' עולם.

3 אחרי הופעת ס' חורב ב-1837, הופיע ספרון חרב בציון, בקורת על ס' חורב מצד חוגים שמרנים שהופתעו מאלפי הדינים משו"ע ובאר היטב המופיעים בגרמנית בס' חורב. הרב הירש ענה על הביקורת בספרון Postscripta (אלטונה 1840).

4 אגרות צפון, אגרת יח.

5 בירחון ישרון, תשרי תר"ך פרסם הרב הירש מאמר על פרק א"ב של ס' תהלים (הופיע אחר כך ב"אוסף כתבים" ח"א, עמ' 324 והלאה). בפירושו בסוף פרק ב דחה הרב הירש את הדעה שהמלה "בר" ב"נשקו בר" — פירושה "בן", בלי לציין שדבריו מכוונים נגד פירוש הנוצרים. בפירוש השלם לס' תהלים שהופיע בתרמ"ב, לא הזכיר כלל את הפירוש הנ"ל, כנראה כדי להיות עקבי לא להגרר אחרי ויכוח פרשני.

במאמרים אחדים הזכיר הרב הירש שקיימים שוב סימנים מדאיגים של אנטישמיות. עוד בשנת תרט"ו (1855) הוא הזהיר במאמר בגליון אייר בירחון "ישורון" שהרוח החדשה אינה מבטיחה שהפאנאטיות נגד היהודים לא תחזור עוד. ואם בעבר היהודים יכלו להציל את עצמם ע"י בגידה באמונתם, אולי לעתיד לבוא השם "יהודי" גרידא יספיק לעורר את המן ואת עמלק נגדנו (אוסף כתבים, חלק א, עמ' 43). וכן כתב על "צללי חשכת הגלות הישנה המופיעים שוב ובכל מקום האספסוף עומד מוכן להכין האזיקים הישנים לישראל" (אוסף כתבים, חלק ד, עמ' 157). מאידך התנגד לכך, שהרב הילא ווקסלר, מקובל בדרום גרמניה, יפרסם ברבים את חלומותיו על השואה המתקרבת. הרב הירש ראה שבגרמניה גשארן יסודות אנטישמיים חזקים, אבל בודאי לא חשב על סכנת שואה, אלא חשש להתפרצויות מקומיות נגד יהודים.

בסוף ימיו נערכו פוגרומים ברוסיה והרב הירש התייחס במאמריו באותה תקופה למאורעות חמורים אלה. הוא קיבל דיווח שוטף מהרב יצחק אלחנן ספקטור, ארגן ועדות פעולה למען יהודי רוסיה ואף הצליח בדרכים דיפלומטיות לשנות במקצת את יחס השלטונות ברוסיה כלפי היהודים.⁶

[פרק ב]

להלן מובאים קטעים מדברי הרב הירש על הנצרות ועל תעלוליה נגד עם ישראל. קטעים על התייחסות לאנטישמיות בזמנו אינם מובאים כאן.

ואז, זמן קצר קודם שיצא העם לגולה, הוציא חוטר מגזעו — שעד מהרה היה עליו להתרחק ממנו — אשר הופיע לפני האנושות השקועה בעבודת אלים רבים, כמעשי חמס, בהשחתת המידות ובחילול ערך האדם, ויבשר לה, לפחות, בשורת א-ל אחד, אחוות כל בני האדם ומותר האדם מן הבהמה, וילמדה להינזר מהערצת הרכוש וההנאה, אלא אם ישמשו אמצעים לעבודת הא-ל האחד.

(אגרות צפון, איגרת ט)

לא ליהודים, אלא לעובדי אלילים רצו שליחי הנצרות להביא קרוז אור אחת מהאמת באמונה בא-ל אחד. אבל האמונה היהודית הטהורה מצאה את עצמה בסכנה מול אמונת השילוש של הנצרות.

... דברי החכמה שב"בשורה החדשה" הועתקו בלי יוצא מן הכלל מפייהם של חכמי ישראל, כמעט באופן מילולי. זאת עובדה שאינה ניתנת לערעור. ליהודים לא היה צורך ללמוד חכמה מהם. אבל הם דרשו מהיהודים

6 ראה Israelit, גליון יובל ליום הולדת המאה של הרב הירש, סיון תרס"ח, עמ' 32—33. וראה ס' זכרון יעקב לר' יעקב הלוי ליפשיץ, ח"ג, עמ' 39 והלאה.

להאמין בנס, נס כזה שהיה זר אובדנות מנוגדת לגמרי ליהודים והיה בו ניגוד
גמור ליסודות העקרוניים ביותר של האמונה האלוקית.

(אוסף כתבים, חלק א, עמ' 434)

גם היום נברא כל אדם בטהרה — כאדם הראשון בשעתו; גם היום
נולד כל ילד כמלאך, למען יחיה ויהיה לאדם. הרי זו אחת מנקודות היסוד
של ההשקפה היהודית. אולם, מה נואשת תקות האדם, בשעה שטועים
כפרו בטהרתו. הנה, על יסוד מעשה גן עדן בדו להם שקר, החותר תחת
עתידו המוסרי של האדם. מכאן למדו את אמונת החטא הקדמון; על יסוד
זה בנו בניין רוחני, אשר היהודי מתנגד לו מעצם מהותו... אך הם סבורים
על יסוד זה, שהחטא "טבוע" באדם, שאיבד את כשרו להיות טוב, שנאלץ
מעתה לחטוא, הרי היהדות מוחה על כך מחאה נמרצת. האדם כפרט
והאנושות ככלל יכולים בכל עת לחזור אל ה' ולשוב לגן עדן עלי אדמות.
לשם כך אין צורך באמצעי אחר, — פרט לנאמנות לחובה, שכל אדם מסוגל
לה. לשם כך אין צורך במתווך שמת וחזר וקם לתחיה.

(פירוש לבראשית ג, יט)

העיקר הראשון של היהדות הוא הא-ל היחיד החפשי; בצדו ובסמוך
לו העיקר השני: האדם הטהור החפשי. תורת החטא הקדמון היא טעות
מצערת של אמונה זרה. סבורים הם שהחטא טבוע באדם כתוצאה מן החטא
הזה, — ואין האדם יכול להינצל מקללת החטא, אלא בזכות האמונה
בעובדה מסויימת.

(שם)

"וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום". יש להצטער על כך, שתרגמו
את "יצר" כ"כח דוחף", — כאילו יש כח באדם, הממריץ אותו לעשות
רע. מכאן התפתחה אותה דעה נואשת, שהיא השקפת יסוד של "דת"
גדולה: ההשקפה על כח הרע, שהאדם מסור לידיו, ולא יינצל ממנו אלא
בזכות אמונה מסויימת.

(פירוש לבראשית ו, ה)

גם בתקופה העתיקה קרה שאנשים, שהצטיינו כמיטיבי עמם, ניטלה
מהם אחרי מותם דמותם האנושית, ובגלל עלילות פאר "אלוהיות" זכו
למוצא "אלוהי". הלא ידוע לנו על יהודי אחד מדור מאוחר יותר, שאגרת
ייחוסין לא נמצאה בידו, והואיל ולא נמצאה, ויען כי הביא להם לבני האדם
מעט ניצוצי-אור, שאך שאלם ממשוה האיש, הפך בעיני הגויים לברוא-
אלוהים, ופשע היה להטיל ספק באלוהותו. משה שלנו היה אדם, נשאר
אדם, ולעולם לא יהיה כי אם אדם. ובשעה שכבר קרנו פניו ממראה
הא-להים, כבר הוריד התורה משמים וכבר הולך בניסים את העם במדבר

והנחילם נצחונות י-ה — ציווהו כאן ה' להציג את אגרת ייחוסו ולהצהיר בזאת על העובדה, כי ביום דבר ה' אל משה בארץ מצרים, הכל הכירו את הוריו והורי הוריו, דודיו ודודותיו, דודניו ודודניותו. . . . עדות-ייחוס זו נועדה אפוא לבטל מראש ולתמיד כל האלהה מוטעית, כל רעיון שוא של התגלמות הא-ל בדמות אנוש.
(פירוש לשמות ו, יד—ל)

וזאת ההלכה: "הכל חייבין בראייה חוץ מחרש שוטה וקטן וטומטום ואנדרוגינוס ונשים ועבדים שאינם משוחררים, החיגר והסומא והחולה והזקן ומי שאינו יכול לעלות ברגליו" (חגיגה ב ע"א). על-ידי הלכה זו נבדלת העלייה לרגל בישראל הבדלה חדה מכל מה שנהוג בחוגים אחרים, ושדומה לעלייה לרגל דמיון חיצוני. המקדש שבישראל איננו "אתר של חסד המחולל ניסים ונפלאות", שאליו עולים בעיקר החולים והישישים, העיוורים והחגיגים, החלשים והנשים ושאר מוכי הייסורים ויודעי הסבל שב"עמק הבכא" הלזה — על מנת לבקש ישועות ונחמות ותרופות פלא לחולי הגוף והנפש. מקדשו של א-ל חי הוא מקדש תורתו, ולא יכירנו מקומו בין בתי החולים וחשוכי המרפא ובתי המחסה לנכים ולחלכאים. טובי האומה, גיבורי הכוח, אנשים זכרים במלוא בגרותם וגבריותם, אנשים העומדים במרכז העם, העושים את מעשי העם בהווה, ושבהם תלויה כל תקוות העתיד — אותם מזמין א-ל חי אל מקדש תורתו.
(פירוש לשמות כג, יז)

על כל פנים אין זכר לאותה סברה, הרואה בכהן הגדול דוגמא לסמכות של "אפיפיוור". האורים והתומים הודיעו את דבר ה', במקרים מסויימים של פעולות לאומיות; ואף הם לא התייחסו אלא להצלחת הפעולות או לכשלונן — ולא לאיסור והיתר שבהן (עי' עירובין מה ע"א רש"י ד"ה הרי שמואל ובית דינו קיים).
(פירוש לויקרא ד, ג)

הרב יוסף יעב"ץ, בעל ס' אור החיים בא מספרד; הוא חי באותה תקופה אומללה לפני כארבע מאות שנה, כאשר גורשו כמעט מאתיים אלף משפחות יהודיות ע"י פרדיננד, מחולל האנקויזיציה, אשר בו [בגירוש] זכה להוקרה מהקטולים.
(ס' נפתולי נפתלי, ח"א, עמ' 68)

העוגב נעשה לכלי המיוחד לפולחן הכנסיה הנוצרית. הוא משמש באופן בלעדי לצורכי דת. הוא מצוי בכנסיות בלבד ומשמש רק לצורך הפולחן הנוצרי. . . . הרי מכה איסור דאורייתא של "לא תלכו בחוקות הגוי", כבר נעולים שערי בית הכנסת בפני הנהגת העוגב.
(המעין, טבת תשמ"ט, עמ' 10)

"תתננו כצאן מאכל" — אין לכם גורמים להכנת יהודי עד מות מלשחות
כבש.

(פירוש לתהלים מד, יב)

"אם שכחנו שם אלקינו ונפרש כפינו לאל זר". כל אימת שנשאנו כפינו לאל זר מתוך אונס, אם כי אין באונס כדי לחפות על הפשע, וסטייה היא סטייה — נזכור את אנוסי ספרד — הלא בלבנו נשארנו יהודים ואפילו שם לא שכחנו את שם א-לוהינו.

(פירוש לתהלים מד, כא—כב)

בעצם הימים המקודשים לכבוד התורה [בין פסח לשבועות] — הראו בני ישראל ובנותיו, במיוחד באזורי גרמניה היפים, שיודעים הם להגשים בפועל את משמעות ימי הספירה. צאצאי ישראל הוכיחו לאלפיהם שהחיים על כל קניינם אינם שווים להם — אם מחיר קיומם הוא הפקרת התורה. הם הערו נפשם למות בגבורה תחת מכות הטירוף של הצלבנים למען קיום התורה (בפרט בשנת ד'תתנ"ו — 1096).

(ספר חורב, פרק 29 [ספירה, סעיף 215])

איזו הרגשה לעבור במקומות שבמשך מאתיים שנה כל אביב היה מלווה עלילות דם נגד האבות והאמהות, כאשר החרב וההתלהבות הביאו לשכרות החושים לשחוט אבות ואמהות, זקנים ויונקי שדיים בגלל אמונתם, בשם "דת האהבה"! אהא, הם לא מתו לשוא, האבות והאמהות.

(אוסף כתבים, ח"א, עמ' 9—438)

נוסע אחד סיפר: ביקרתי אתמול בבית הכנסת העתיק ובבית הקברות. ראש הקהילה הראה לי בביתו את הספר העתיק של החברה קדישא. אלה זכרונות נשמרו כאן! על הקהילה היהודית הוטל "גירוש". נער נוצרי נעלם ובצורה עיוורת קמו נגד המסכנים. על כולם לצאת מכאן אם לא יופיעו הרוצחים. בכי ונהי מלאו את הבתים משך שלושה ימים. כבר נגשו לבצע את הגזרה, והנה הופיע אדם פשוט, אני חושב תופר כובעים, ומסר את עצמו לאספסוף הסוער כאילו הוא הפושע המבוקש⁸. הקהילה נצלה. הנער נמצא אחרי ימים אחדים בריא ושלם.

(שם)

7 זה התרגום של einen Juden todt zu schlagen. בתרגום העברי של ס' תהלים בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א מובא רק "בהרגם יהודי".

8 הכונה שיהודי זה מסר נפשו ליהרג בידעו שבהודאתו יציל את בני הקהילה. בספרי החברה קדישא נרשם המעשה.

ובזמנים החשוכים ביותר, בזמן שאספסוף מוכה שגעון החרים את בתי הכנסת וקרע את ספרי הקודש, נגש היהודי הנרדף והבזוי בוקר וערב אל אלוֹקיו והתנחם וציפה לעתיד שבו השגעון הזה ייעלם והצדק, האמת והשלום יהיו נחלת כל הבריות. — הבנים נגשו אל קברי אבותיהם שנשחטו בידעם שבאותו מקום שהשקוץ השתולל עוד יתגדל ויתקדש שמייה רבה וימליך מלכותיה לעלם ולעלמי עלמיה.

(אוסף כתבים, ח"א, עמ' 155)

כבר בעריסתו שרים לתינוק הנוצרי על "עם היהודי שהושפל מאת הא-ל בגלל חטאיו", על היהודים שנידונים לכל לחץ ודיכוי בשביל חטאיהם והפה הנוצרי יודע לרכז במילת גנאי "יוד" כל ביטוי של מרירות, משטמה ובוז מכוער.

(אוסף כתבים, ח"ג, עמ' 197)

[פרק ג]

להלן נביא הבאות ממאמרי הרב הירש שהופיעו בשעתם בירחון ישורון בעריכת הרב הירש, משם רוכזו "באוסף כתבים" והופיעו בתרגום עברי ב"במעגלי שנה" (ארבעה חלקים, בני ברק תשכ"ו). יזכר לטובה ר' יחזקאל רוטנברג ז"ל, מנהל הוצאת נצח ומיסדה, שטרח רבות למען הופעת "כתבי הרב שמשון רפאל הירש" בעברית. רק מעטים יודעים באלה תנאים קשים עבד האיש הזה. במקומות רבים אין התרגום ב"במעגלי שנה" מביע נאמנה את דברי הרב הירש בכל היקפם ועומקם. השוואה בין המקור והתרגום מראה שמשום מה המתיקו את דברי הרב הירש, כאילו מן הראוי לא להעתיק את ביטויי על תעלולי הצלבנים בכל חומרתם ובכל חריפותם. הרב הירש תיאר (אוסף כתבים, חלק שלישי, עמ' 207) איך התנפלו הנוצרים על אבותינו, כאשר ביד אחת החזיקו לפיד תבערה וביד השניה — Goetterbilde, כלומר מחזיקים בפסל אלילי. זה ביטוי הרבה יותר חזק מפסל אמונתם. וכן Einaescherung unsere eigenen Huetten, דהיינו שריפת בכתותינו — אנו עד אפר אין לתרגם במילים פושרות הצתת בתי היהודים. וכאשר הרב הירש כתב בגוף ראשון בלשון רבים, שהם שרפו את הבתים שלנו, אין לתרגם בתי היהודים. — בכל זאת השתמשנו בתרגום הנ"ל תוך תיקונים אחדים.

ועד היום שולטת רוח רומית זו בכל צורות החיים האזרחיים והפולחניים של עמי תרבות העולם. הנה רוח-עשו רומית זו רואה את עצמה כיורשתו של יעקב בברית א-להיו וברכתו, אשר את בניו גרשה ונגשה ורדפה ללא רחם, ובעזרת חוקיה וכנסייתה שללה מהם במשך מאות בשנים כל זכויות האדם עלי אדמות, וכביכול גם את רחמי וחסדי שמים.

... היכן הישע והשלום, האין חסר וחסר? שהביא שלטונו לעולם?
יכול הוא [ישראל] לשאול אותו: מהי מידת החופש והאחווה, ההארה
והאצלה שהביאה כנסייתו לעולם? יכול הוא [ישראל] להצביע על ערים
נחרבות, על משכנות אדם חרוכי להבות, על ערימות חללי אדם, על לבבות
רצוצים ונשברים, על עמים משועבדים, על אומות נכחדות, על חיים
אומללים על נפשות נדכאות, על רוחות שחץ מוכי-סנוורים, על קנאות
חשוכה שהועלתה למדרגת קדושה, על טירוף-חושים שלמענו מטיפים
מראש כל דוכן, על אלימות "נחוצה"... על חטאי סדום, על זעקת כל
הדורות שעברו עד כה, שכולם מרימים קול מחאה נוקבת נגד ההתיימרות
האוילית והמגוחכת שכאילו כבר נגאל העולם על-ידי רוחו הרומית של
עשו הרשע.

(במעגלי שנה, חלק ב, עמ' ריב—ג)

כמעט באותו פרק-זמן של מאות השנים בהן שקדה מלכות רומי על
עריכת החוקה והמשפט הרומיים וטיפוחה של הכנסיה הרומית, וביצרה
על-ידי-כך את שני הגורמים הקובעים עד ימינו אלה את עיצוב-דמותו של
העולם התרבותי — בו בזמן היו "בית רבי וחכמי הדורות" שוקדים על
המשך עריכת המשפט האלוקי וטיפוח מקדשו של הקדוש-ברוך-הוא, בקבעם
את הצביון האחיד ועיצוב דמותם האחידה של כל פזורי ישראל באשר
הם שם על יסוד תורת ה' האחידה. פעילותו של עשו הסתייעה בכוח החרב
והשלטון ואילו הפעולה האלוקית של יעקב, לא זו בלבד שלא עמדו לרשותה
לא חרב ורומח ולא מגן וצינה, אלא שכל החרבות של כל עמי העולם היו
שלופות כנגדה.

(שם, עמ' רטו)

באותו זמן עדיין היו עמי הנכר סביבנו שקועים בתחום האכזריות
והגסות, וכפי שזה אירע למשל בימי הביניים, עמדו הם ויצרו ערבוביה של
בשורת האחד והיחיד עם צורות-תעותועים משרידי האלילות, שכתוצאה
ממנה נוצרה דת חדשה — אשר לא זו בלבד שלא הצליחה להוכיח את
עומק השפעתה בגאולת האנושות מן האלימות הגסה ולא תרמה מאומה
לרוממות-הרוח ולהאצלת הנפש, כי גם שיסתה תמיד את הצעירים נגדינו.
ביד אחת הם החזיקו חרב ולפיד-תבערה בעוד שידם השניה נופפה בפסל
אלילי. גודל ריחוקה משליחות של אהבת-אדם כביכול, מוכיח בעליל
מפעולות הדת הזאת, שהתבטאו בשעבוד אומות, בעריצות שליטים, בסחיטת
דמעות ואנחות נדכאים, במלחמות ושפך דם רב, בשרפת בקתותינו-אנו
עד אפר, בטביחת נשינו וטיפינו, בגירוש משפחותינו ועל-ידי המעטת
אושרנו או השמדת רכושנו הדל, בכל האמצעים הפסולים ביותר.

... האומות הנוצריות, למרות שטענו להיות יודעי תנ"ך, וכן שהמפתח
לגאולת העולם נמצא בידיהם, היה בכל הופעתם משום ניגוד משווע לכל

תוכן ההשקפה היהודית וידענתנו את ה'... כך היה עבורנו יותר קל, בחרנו מרצון להישאר יהודים טהורים לעומת עולם כה מסואב, לחיות כיהודים ובשעת הצורך גם למות כיהודים על קדושת ה' והתורה.

(במעגלי שנה, חלק ד, עמ' קצט—ר)

עד כאן הבאנו קטעים מפורים, מפורים מבחינת זמן כתיבתם וכן מבחינת מקום פירסומם. הרב הירש הקדיש לנושא זה עוד שלושה מאמרים, בהם תיאר בהרחבה את סבל אבותינו תחת שלטון הנוצרי, תוך הדגשה של הלקח החינוכי שיש להפיק ממסירות הנפש של האבות. הרב הירש בחר בדרך כלל את חודש אייר, ימי הספירה וימי הזכרון לגזרות במסעי הצלב, כתאריך מתאים וכך הופיעו מאמרים אלה בירחון "ישורון", יחד עם תרגום של דברי ה"יוצרות" לגרמנית. בתרגום מעולה עם ביטויים רגשיים עמוקים מפרי עטו של הרב הירש נהיו ה"יוצרות" לכתב האשמה נגד הנצרות ואכן כתב ה"טורי זהב" באו"ח סי' תצג שה"יוצרות" האלו הן "כמו קינות". דברי הפייטן מקבלים לפעמים משמעות מחרידה בתרגומן זה של הרב הירש. "טבוחים ושרופים על מוקדה" מתורגם כאילו הפייטן רואה את הטבוחים לפניו: *Da liegen sie geschlachtet und auf Scheitern verbrannt*: כלומר: "שם הם מונחים טבוחים ושרופים על מוקדי אש". שלושה מאמרים אלה הופיעו בספר במעגלי השנה, חלק שלישי, מעמוד קעג עד עמוד רח, כלומר יותר משלושים עמודים. שם מתוארות הגזרות נגד היהודים בכל חומרתן ותוך הדגשת העמידה הגאה של היהודים⁹. אנו מפנים את הקורא למאמרים אלה. כאן נסתפק בהבאה אחת בלבד.

העולם מסביב השתולל כחיית-טרף צמאת-דם. וישראל התבוסס בדמו. אף-על-פי כן ספרו אבותינו את ספירת העומר החל מזמן חרותנו — אם כי החרות היתה רק בגדר תקוה רחוקה — עד לזמן מתן-תורה. היא התורה, אשר למענה מסרו נפשם על קדושת השם. הפכו את בתייהם לאש תוקד על המזבח, הקריבו עליו את בניהם ובנותיהם, וסבלו יסורי תופת

9 "במעגלי שנה", חלק ג, עמ' ר והלאה קרה דבר מוזר. שם הועתק קטע מתוך "זולת" לשבת ראשונה אחרי פסח שנדפס בסידור אוצר ישראל, אבל זה לא ה"זולת" שהרב הירש תרגם במאמרו. במאמר המקורי (ישורון, אייר תש"ד, הועתק ב"אוסף כתבים", ח"ג, עמ' 99—96) תרגם הרב הירש שלושה פיוטים המובאים כולם בסידור עבודת ישראל מר' יצחק בער, "זולת" לשבת ראשונה אחר ר"ח אייר "אזכר דודי" (שם עמ' 713), "אהבה" לשבת לפני שבועות ולפני ט' באב "אותך כל היום קוינו" (שם עמ' 717) ו"זולת" לשבתות אלה "אלקים באזנינו שמענו" (שם עמ' 718). ב"מעגלי שנה" לא הובא אף אחד מהפיוטים האלה, אף שלא היה צורך בשום תרגום, אלא בהעתקה פשוטה מהסידור. ב"מעגלי שנה", שם עמ' רה הועתק פיוט אחר שתרגם הרב הירש במאמר הנ"ל, אבל הפעם הובא הפיוט תוך קיצורים רבים.

ועינוי שאול למען הצלתה. לא היה קרבן גדול מדי עבור התורה, ולא ייתרו אף כמלוא נימה על אחת ממצוותיה.

(במעגלי שנה, חלק ג, עמ' רא)

במאמרים אלה ציין הרב הירש שבינתיים השתנה יחס הגויים כלפי היהודים לטובה, אם כי אין להתעלם מסימני שגאה כלפי עם ישראל ברחבי העולם. וכבר הובאו למעלה חששותיו מהתפרצות גלי אנטישמיות חדשים. הרב הירש יוצא חוצץ במיוחד נגד אנשי הריפורם החושבים כאילו אין שום אפשרות של התפרצות מחודשת של גלי שגאה כלפי היהודים. כמו כן התנגד בתוקף נגד מחיקת ה"יוצרות" המתארות את הגזרות בימי מסעי הצלב מתוך סידור התפילה והוא מתאר את הבגידה של אנשי הריפורם בקיום המצוות — בניגוד לעמידה האיתנה של האבות. וכך מגיע הרב הירש למסקנה שמכחינה רוחנית הסכנות בימינו הרבה יותר חמורות.

כלום בימי מסעי-הצלב היו קיימים בתי-ספר יהודיים, שמטרתם היתה לחנך את התלמידים לכפירה באמונת ישראל ולשליטת קיום המצוות? האם היו אז מורים בישראל שחיללו שבת בפרהסיא, אכלו נבילות וטריפות והזמינו את חניכיהם לטעום טעמו של בשר חזיר? ההיו אז יהודים אשר תמכו בתי-ספר כאלה וראו בכל זה דבר המובן מאליהם? האם הופקרה אז היהדות בידי "רבנים", אשר ב"היכלות" שלהם מקבלים בברכה יהודים שלא נימולו? ההיו אז שוחטים שאכלו נבילות וטריפות, ובעלי אטלזים "כשרים" שחיללו את השבת בפרהסיא? האם בימי מסעי-הצלב היו יהודים אשר ניצלו את קשריהם עם השלטונות, כדי לגזור גזירות נגד קיום המצוות בציבור ולהפוך את חיי הקהילה, את הנושא העיקרי של התורה בגלות, לגוף מת בלי כל נשמת חיים?

... האם בזמן מסעי-הצלב היו אנשים שחיו בריש גלי עם אשת איש ואף דרשו עבורם הכרה על ידי חופה וקידושין?¹⁰ האם היו אז ראשי הקהילה שוויתרו להם והאם היו אז "רבנים" ומטיפי-דת שאכן הסכימו לעשות כך?¹¹

(שם, עמ' רו—ז)

10 הקטע האחרון תורגם ב"במעגלי שנה" בצורה עדינה. קשה להבין מה ראה המתרגם לטשטש שהרב הירש התרעם כבר בשעתו נגד הכרה ב"ידועה בציבור". לפי דבריו, היו מקרים שבקהילות רפורמיות הסכימו לסדר "חופה וקידושין" לנישואין עם אשת איש.

11 ראה גם אוסף כתבים, ח"ה, עמ' 99 שהרב הירש טען שבדורו הסכנות לקיומו של עם ישראל יותר חמורות מבזמנם של מסעי הצלב והאינקוויזיציה.

רש"ר הירש כמורה דרך לדורנו

הסכנה המרחפת על מדינת ישראל

כל מי שקורא עיתון בארץ, ולא משנה איזה, יתרשם בהכרח מההידרדרות הכללית במיגזר החילוני. הינוך של ילדי ישראל המוגע מהם באופן שיטתי כל ידיעה על מורשתם היקרה ומנתק אותם לגמרי משרשיהם הוביל לכך שהירידה מהארץ נהפכה לסימן של הצלחה, במקום גורם לבושה. במשך שנים עשרה שנים הוכפל מספר השואפים לרדת יותר מכפליים, בין המתבגרים החילוניים¹. (קיימת ירידה גם בקרב הציבור הדתי, אבל חלקם של הדתיים בין היורדים הוא כ-3% בלבד²). ובגיוזה הממלכתית — שוב ושוב הציבור מזדעזע למשמע אזניו כאשר אנשים בכירים בממשל פוגעים בבטחון המדינה כדי לקדם את הקריירה הפרטית שלהם. ואפילו בצה"ל — שהוא המחיצה היחידה הנראית לעין המפרידה בינינו ובין ים של אויבים העומדים עלינו לכלותנו, ואשר רק נוכחותו אמורה להציל אותנו משואה שניה, הם מלהזכיר — גם בצה"ל נראים בקיעים חמורים ומדאיגים מן הדרג היסודי ועד הקצונה הבכירה. אמנם שומעים לפעמים המביעים את בטחונם שבזכות התורה ה' יצילנו, וכנראה הם סוברים שבגידורנו צדיקים יותר מהדרך הקודם, דור השואה. אבל מי יודע אם הם צודקים, ועל כל פנים הרי אין סומכין על הגם.

כל הסימנים הללו מצביעים על הידרדרות הנמשכת ומתפשטת, וכבר אפשר לחזות ח"ו את היום שבו הישראלי המצוי לא ירצה להיות "פרייר" ולשרת בצבא, ובכלל לא יהיו אנשים. בציבור החילוני שיהיו מעוניינים ומסוגלים לנהל את עסקי המדינה. ומה יקרה אז? אז תעמוד לפנינו ברירה: או שגם אנו נעזוב את הארץ, או ש"עולם התורה" יקח על עצמו את ענייני הממשל. ואז תהיה השאלה: האם אנו מוכנים לאתגר הזה?

ייתכן שהגזמנו קצת, אבל ההידרדרות היא עובדה, וודאי לא יהיה גוח ליהודי חרדי לגור בסביבה מיידרדרת. הצורך וההזדמנויות להתערבות עמוקה בהליכי המדינה מצד העולם החרדי, וודאי יגדלו במשך הזמן; והרי "המתרפה במלאכתו, את הוא לבעל משחית" (משלי יח, ט).

1 האוניברסיטה העברית, הודעה לעיתונות 5/87, בהתבסס על מחקר של פרופ' שמעון הרמן. הנכונות לרדת היתה 15% בשנת 1974; 33% בשנת 1986, בין תלמידי כיתה י"א בתיכונים חילוניים.

2 מעריב, 14.8.87, "שבח", עמ' 6.

גם אם לא נגיע למצב המתואה למעלה על ההדגות החרדית לחשוב ברצינות, איך לקבל תפקידים אחראיים בחיי המדינה.

גדולי הדור כמנהיגים מדיניים

הרעיון שגדולי הדור ינהלו את ענייני המדינה נשמע, אולי, קצת מוזר לאזני אנשי דורנו. מה הם יכולים לדעת על "יישוב מדינה"?³ הרי הם צריכים להתמסר ללימוד תורה בלבד, ואיך יזבזבו מזמנם להכיר את המשק ואת הזירה המדינית? אבל לא כן היו הדברים בימי חז"ל. הגמרא אמנם מרשה לאנשי העיר לחוקק "חוקי עזר" — אבל רק כאשר אין חכם בעיר. וכך מנסח זאת הרמב"ם: "רשאים בני העיר לקוץ להם שער לכל דבר שירצו... ולהתנות ביניהם שכל מי שיעבור יעגשו אותו כך וכך... במה דברים אמורים, במדינה שאין בה חכם חשוב לתקן מעשה המדינה להצליח דרכי הישוב. אבל אם יש בה חכם, אדם חשוב, אין התנאי שלהם מועיל כלום... אלא אם כן התנה עמהם ועשו מדעת החכם" (רמב"ם, מכירה יד, י—יא; ע"פ ב"ב ח: ט). — כאילו מובן מאליו שתלמיד חכם הוא המוכשר ביותר לקבוע את נוהלי העיר!

אילו היינו רואים היום ראש ישיבה גדולה מסתובב בעיר לבדוק את בטיחות הבנינים, אך לזר יחשבוהו. אבל זהו בדיוק מה שהגמרא מספרת לנו שרב הונא, ראש ישיבת סורא, עשה כל שנה (תענית כ:).

ובמיוחד לגבי בית דין ההלכה קובעת: "אין מעמידין בסנהדרין בין גדולה בין קטנה, אלא אנשים חכמים ונבונים, מופלגים בחכמת התורה, בעלי דעה מרובה, יודעים קצת חכמות כגון רפואות, וחשבון, ותקופות ומזלות...". (רמב"ם סנהדרין ב, א).

ואף לגנאי היה נחשב אצל חז"ל, אם אחד האמוראים לא היה מעודכן במתרחש בעולם, וכאשר שאל רב פפא את רבא: "קיסר של רומי ומלך של פרס — מי מהם גדול יותר?" גער בו רבא: "האיש הזה מוטמן ביערים כל ימיו שלא שמע בטבעה של מלכות רומי והוצרך לשאול" (שבועות ו: ורש"י שם).

כדי להמחיש את האסון שאנו עשויים ח"ו להמיט על עצמנו ועל הציבור כולו, געיון בשתי דוגמאות מההיסטוריה של המאה הקודמת — שני סיפורים, אשר ההשוואה ביניהם מאלפת.

סגירת ישיבת וולוז'ין

לא מוזן פורסם בפרוטרוט הסיפור של סגירת ישיבת וולוז'ין⁴, פרי עצתם של משכילי יהדות רוסיה, אשר הישיבה היתה לשיכים בעיניהם. מסופר שם איך

3 "האב חיב ללמד את בנו] יישוב מדינה" (מכילתא בא פרשה יח, סוף ד"ה כל בכור אדם בבניך תפדה).

4 הרב חיים קרלינסקי, "הראשון לשושלת בריסק" עמ' 9—381, ועיין ג"כ ס' "מקור ברוך" של בעל תורה תמימה דף חתריב—ג.

נפגשו עם גדולי יהדות רוסיה כדי להסביר להם שמימשל הקיסר רוצים לדרוש מהישיבה תכנית לימודים כלליים, והם, המשכילים, רוצים למעט את הרעה ולכן הצליחו להשיג מהמימשל שדי יהיה ברמה של ביי"ס יסודי במקום על-יסודי, ועכשיו הם מבקשים על כך את הסכמתם של הגדולים. כאשר קוראים על הפגישה הזו, רואים מיד את חכמתם ופיקחותם של הגדולים — איך הבינו מיד שכל היוזמה בדבר הכנסת לימודי חול לישיבה באה מהמשכילים ואף האשימום בזה. כלומר, המשכילים לא הצליחו כלל לרמות את גדולי התורה. אבל בסגירת הישיבה — וזה היה להם העיקר — בזה כן הצליחו.

ומדוע? לגדולי התורה לא היתה כלל גישה למימשל. לא רק שהשפה הרוסית היתה קשה להם, אלא גם לא פיתחו שפה לדבר על לב אנשי המימשל הרוסי ולהבין את הלך רוחם. כל התרבות ההיא היתה זרה להם, וכך היו תלויים לגמרי ברצונם של המשכילים. ואלה עשו כרצונם הרע, והישיבה המפוארת נסגרה.

המלחמה נגד הרפורמה בגרמניה

והדוגמה השנייה:

שלושים שנה לפני הני"ל התנהל מאבק דומה בגרמניה, ובהשוואה לפעילות הרפורמה שם תעלולי ההשכלה ברוסיה היו כעין "משחק ילדים". בגרמניה היתה יהדות שומרי המצוות הרבה יותר חלשה, ואילו ציבור יריביהם ושונאיהם, הרפורמים, הרבה יותר חזק. המימשל הגרמני הכיר ברפורמים כנציגיה החיידים של היהדות, ועשרה אחוזים ממסי כל יהודי הועברו אוטומטית ללשכתם. בתוקף ההכרה הממשלתית שזכו בה, פתחו הרפורמים במסע לחיסול שארית שומרי המצוות. נקח לדוגמה את הקהילה בפרנקפורט — לפני עיר ואם בישראל. הרפורמים סגרו את המקוה וביטלו את השחיטה. הם הקימו ביי"ס שלמדו בו אפיקורסות, וניסו לחייב כל ילד יהודי ללמוד שם, ואף שלחו את המשטרה לקחת ילדים בכה משיעורי תורה שהוריהם סידרו להם. הגיעו מים עד נפש. קבוצה של אנשים שנשארו נאמנים לתורה, התלכדו לקהילה בלתי רשמית שכונתה "חברה לדת" והזמינו את רש"ר הירש להיות רבם. הוא היה אז בניקולסבורג כרב ראשי של מדינת מיהרן. מתוך הכרה ששם בפרנקפורט יוכרע עתידה של יהדות גרמניה, עזב הרב הירש את משרתו המכובדת ועבר להיות רבה של קבוצה פרטית, אשר אפילו בית כנסת לא היה להם. תוך שנה הושגה הסכמתה של עיריית פרנקפורט לביי"ס של החברה לדת וכעבור שנה נוספת הוקם בית כנסת.

את עיקר מאמציו הקדיש הרב הירש לחינוך בני קהילתו. בעקבות רבו הדגול, בעל "ערוך לגר", למד רש"ר שנה באוניברסיטה כדי להכיר טוב יותר את התרבות הכללית, מדעי הטבע ומדעי הרוח גם יחד. הוא הבין היטב את הברכה בכח החבוייה בתרבות זו: תוכה אכל וקליפתה זרק. ולגישה זו חינוך את בני קהילתו.

בו בזמן לא הזניח גם את הוירה הפוליטית. הוא הצליח להיבחר לבית הנבחרים של פרוסיה וכתוצאה מזה הצליח להשפיע ולשנות את חוק המדינה ולאפשר הקמת קהילה אורתודוקסית באופן רשמי. הוא הבין שאסור להפקיר זירה כה חשובה לשונאי ומשגיאי התורה, הסיק את המסקנות, עלה והצליח. בזה גם הורה דרך לאנשי קהילתו

וליהדות גרמניה כולה, איך להתאחד לתרבותה הכללית. כתוצאה מדרך זו יהדות גרמניה, שהורעלה אנושות בידי הרפורמה, הבריאה והתהילה לשגשג מחדש. עד כאן הסיפור השני.

שתי גישות לתרבות כללית וסיבותיהן

אין צורך לפרט את הגלוי לעין, ולכן לא אפרט את השוני בתוצאות וגם לא את הבדלי התשתית שגרמו אותן. אך מן הראוי הוא לנתח את הסיבות שהולידו את ההבדלים בנישה לתרבות הכללית, בעיקר למדע, שהיתה נפוצה במערב אירופה לעומת זו שהיתה מקובלת במזרח. במזרח אירופה היתה האוניברסיטה נחשבת, בדרך כלל, פסולה לגמרי. המנהיגים הרוחניים ניסו בכל כוחם למנוע מאנשי קהילותיהם לשלוח את בניהם לגימנסיה או לאוניברסיטה. הסיבה לכך היתה ברורה: הנסיון המר הוכיח ש"כל באיה לא ישובון לא ישיגו אורחות חיים" (משלי ב, יט וע' ע"ז יז). וחוץ מיוצאים מן הכלל בודדים, כל אלה שלמדו באוניברסיטאות פרשו בסופו של דבר מדרך התורה. לנוכח מציאות זו היתה המסקנה ברורה מאליה: יש למנוע, בכל דרך, את כניסתו של הצעיר למסלול זה⁵, יהיה המחיר אשר יהיה, והמחיר היה גבוה — לא רק סגירת ישיבת וולוז'ין, אלא גם אבדן בלתי חוזר של רבים מצעירי עמנו.

לעומת זאת, ביהדות החרדית במערב אירופה היה מקובל שחלק מ"בעלי הבית" שלחו את בניהם ללמוד באוניברסיטאות, ואפילו גדולי התורה בעצמם למדו שם קצת, כמו שהזכרנו לעיל. נביא כאן דברי בעל "גידולי טהרה" שאמנם התנגד לדרישה שלרב יהיה תואר אקדמי, ועם כל זאת הכיר בחשיבותה של מידה מסוימת של תרבות כללית וז"ל: "ובכל זאת אין לו למשוך יד משאר ידיעות, כי לא נאה לאיש לבב להיות געור וריק מכל ידיעת חכמה... ודרך כלל כל ידיעה אשר נשים לנו לקנין, תרוה אותנו עונג ותערב לנפש, מלבד שוסף התועלת לבוא. והרבנים אשר היו לפנינו, אם שהיו גדולים מאד בתורה, תחת אשר בזבזו זמן יקר ורב לישוב מדרשים תמוהים, לקשר חבל בחבלי שוא ומדוחים, יפה היה להם לשלוח יד בקצת ידיעות, ואילו עשו כן, לא עלה בינינו הפורץ, רגלי שועלים. המחבלים כל חלקה טובה" (שו"ת גידולי טהרה, ירושלים תשל"ו, סי' ז).

לדעת הרב הירש הכרת התרבות ופיתוח גישה מאוזנת אליה, הם גם תנאי לבריאותו הנפשית של החניך. וכך ביטא זאת: "להקנות לבנינו את הדעה שכל מדע ואומנות, אשר נושאם אינו לקוח כל-כולו מן התורה, ראוי לבזו, זו שגיאה חינוכית הקרובה לפשע. היסוד להשקפה זו בנוי על שקר... אסור לנסות להגביר את הכרת האמת על ידי שקר. אסור לבזות את מה שכיבדו חז"ל וקבעו לו ברכה מיוחדת" (יפודות החינוך, נצח, תשי"ט, עמ' נא—נג).

הצעירים החרדים שלמדו באוניברסיטאות אירגנו שם "איגוד אקדמאים יהודים"

5 יוצא מן הכלל אחד שידוע לי הוא מה שסיפר לי הרה"ג רפ"מ: אלתר שליט"א, בנו של הרה"ג ר' אברהם מרדכי אלתר זצ"ל, שאביו שלח אנשים לברלין ללמוד חכמת הרפואה באוניברסיטה שם. הוא נתן להם הוראות מפורטות איך להתנהג שם, ואלה שצייטו לו יצאי בשלום.

שבאמצעותו חזקו זה את זה. ולבסוף רובם יצאו איתנים ביראת שמים. והם הם שהיו המנהיגים החרדים וראשי הקהל בקהילות האורתודוקסיות בערי גרמניה. ברור שהתוצאות המוצלחות הללו לא באו מאליהם. אדרבה, מצד התרבות היתה הסכנה בגרמניה גדולה בהרבה מאשר במזרח אירופה, כפי שמעידים מימדי החורבן הרוחני שהתחולל לפני שהתעוררה התגובה. הסיבה להצלחה זו טמונה בהתמודדות של המנהיגות הרוחנית במערב אירופה עם עצם הבעיה. הם, ובראשם רש"ר הירש, החליטו שלא לברוח מן האתגר, וכן הבינו שגם הסתגרות והתבדלות שוטטלית לא יפתרו את הבעיה לטווח הארוך. הבינו גם שההצלחה תבוא רק מתוך הבהרת גישת התורה לאתגרי התרבות החדשה, אשר היה בה הרבה מן הטוב, הרבה דרך ארץ שקדמה לתורה כ"ו דורות, יחד עם הרע המסוכן שבה. מתוך גישה זו הכירו המנהיגים האלה את האתגר החיובי ואת הפוטנציאל העצום הטמון בגפילת חומות הגטו ובמגע עם התרבות הכללית שבא בעקבות גפילה זו — אך זאת בתנאי שיעמיקו לעצמם ולחניכיהם הבנת התורה ביחס לפרטי התרבות הזו, כדי להכשירם לגפות ולהבדיל בין הטוב והרע עד שהצליחו גם הם לאכול את תוכה ולהשליך את קליפתה. מוכנים היטב יצאו חניכים אלה להתמודד עם האתגרים שניצבו בפניהם באוניברסיטאות — התמודדו, ורובם גם הצליחו.

מצב לימוד התורה בגרמניה

רש"ר הירש קיבל את הסכמתם של גדולי התורה ברחבי תבל⁶ למפעלו אשר רבים ורבבות השיב מעוון. כולם העלו על נס את יראת השמים שלו. גם למדניות המקיפה, המתגלה בכתביו, אין מי שיטיל ספק בה. אך שאלה אחת נשאלת לפעמים: למה היתה רמת לימוד התורה בגרמניה, באופן כללי, גמוכה יחסית? בפולין היו שכבות רחבות בגדר בני תורה במלוא מובן המילה. ואף בליטא, ששם היה שיעור בני התורה קטן יחסית, אבל בין אלה שכן התמסרו לתלמוד תורה רבים הגיעו לגדלות ממש בידיעת התורה. למה לא הצליח הרב הירש בתחום זה?

התשובה לשאלה זו טמונה במציאות אכזרית. כאשר הרב הירש נקרא לפרנק-פורט, היה זה אחר חמישים שנה של שלטון הרפורמה שבהן הצליחו לשרש כמעט כל זיקה למסורת היהודית. בכואו מצא הרב הירש קבוצה לוקה ב"עם-ארצות" גוראה. ואפילו כאשר השיג רשיון להקים בית ספר תורני הותרו לו רק שעות מעטות בשבוע ללימודי היהדות. ואפילו מעבר למיכסת התרבות הכללית שחייבה המדינה, עדיין הוגבל מספר שעות הלימוד, בצורה שמנעה ממנו, בתוקף החוק, תוספת משמעותית של שיעורי תורה⁷. הוכרח איפוא הרב הירש להתחיל במצב גרוע;

6 הרה"ג ר' יצחק אלחנן ספקטור נתן הסכמה על תירגום ס' חורב והפירוש על התורה; הרה"ג ר' חיים עוזר גרודזנסקי על הפי' על התורה; הרה"ג ר' יוסף חיים זוננפלד המליץ לאחיו על ספר "חורב" וכתב עליו ש"כולו חדור רוח יהדות מובהקת" ("האיש על החומה" ח"ג, עמ' 434).

7 פרטים לגבי הגבלות כאלה שהוטלו בתוקף ותוך בקרה שוטפת על בית הספר, אפשר לקרוא בספרו האחרון של פרוס' מ. ברויאר על היהדות החרדית בגרמניה: Jüdische

ומאידך, מנע ממנו החוק כל אפשרות להעלות את הרמה בקצב מתקבל על הדעת. לנוכח מגבלות אלה, אין לנו אלא להתפלא איך בכלל היה אפשר לחנך דור שומרי מצוות בתנאים אלה. התקדמות אמנם היתה, אבל היא היתה איטית. כבר בדור שאחרי הרב, הקים חתנו ר' שלמה ברייער ישיבה בפרנקפורט ושם רבים שתו בצמא דברי תורה, ובדור שאחריו כבר היו רבים שנסעו גם לישיבות הונגריה וליטא. לשאוב דברי תורה מפיהם של גדולי התורה במדינות אלה. כאשר חזרו הביתה, התחיל תהליך של חיזוק התורה שנמשך עד שאותו רשע יש"ו שם קץ, כמעט כליל, לתורה ביבשת אירופה. גם מבין אותם המעטים צמחו גדולי תורה, כמו הרי"מ שלזינגר ז"ל, מייסד ישיבת "קול תורה" בירושלים, ורבנים גדולים כמו הר"ש שוואב יבלח"א.

כל נסיון להסביר את הרמה המוגבלת של ידיעת התורה בגרמניה כאילו היא גובעת משיטות מנהיגיה הרוחניים, אין יסודו אלא בטעות.

קירוב רחוקים מול התרחקות מהרשעים

געבור עתה לעוד נקודה הנוגעת ישירות להידרדרות הרוחנית במדינה. אחת הפנים הוזהרות ביהדות זמננו היא תנועת החזרה בתשובה, שהגיעה למימדים משמחים ומעודדים ממש. אבל כל מה שהושג הריהו טיפה ממה שצריך להיות וגם ממה שיכול להיות. הזרם שבגר בקצב מעורר תקוות גדולות, קטן בינתיים בהרבה, וחקירת גורמים של האטה זו ראויה לתשומת לב מיוחדת. להאטה זו כמה סיבות. לפי חוקי המכניקה כל פעולה מעוררת פעולת נגד. וכלל דומה קיים גם ביחסי אנוש, ותנועת החזרה בתשובה אינה יוצאת מכלל זה. נוסף על כך, אולי הציבור הדתי אינו מציג תמונה זוהרת דיה שיהיה בה כדי למשוך רבים לשורותיו. אבל דומני שהתבדלותה של היהדות החרדית מהווה גורם לא מבוטל.

ברור שפשרנות אין בה די לעורר רגשי הערצה. אבל אל לנו לבלבל בין עקביות לקיצוניות. עקביות דרושה כדי למשוך את התועים לרעיון התורה; לא כן קיצוניות — על כל פנים לא ברוב המקרים.

קירוב רחוקים דורש מגע אישי של המשפיע עם המושפע, ומאידך הוזהרנו "אל תתחבר לרשע" (אבות א, ז). ההקפדה שלא להתחבר לרשע עלולה להתפרש כחוסר אהבת הריע ולפגוע בתהליך הקירוב. גם בזה נתן הרב הירש הנחיות ברורות, אשר יש בהן להדריכנו ולהצילנו מהתסבוכת הקשורה בכך. הרב הירש קבע שכבר בימיו כמעט שלא היו עוד מינים ואפיקורסים אלא רק אנשים אשר רק מנהג אבותיהם בדיהם, ואשר נחשבים משום כך כתינוקות שנשבו בין הגוים אשר להם דין אנוס או שוגג ולכן לא חל עליהם האיסור "אל תתחבר לרשע". את אלה אנו מצווים למשוך באהבה, להומינם לבתינו ולקרבתם לאור התורה. אבל — וזו הנקודה

Orthodoxie im Deutschen Reich ראה הערכה בקובץ "המעין", תמוז תשמ"ח, עמ'

19—7. וכן במאמרו בתוך, Koren, Festschrift, 25 Jahre Jüdische Schule Zurich, Jerusalem 1980

עמ' 173—199.

המרכזית — כל זה אמור לגבי יחידים. לגבי אירגון של אנשים לא קיים המושג "אנוס" — אם הוא אירגון או מוסד מסודר למינות, הכניסה לתוכו אסורה, ואפילו אף אחד מחבריו אינו מין אלא כולם אנוסים⁸.
ההבחנה הזו יכולה להיות בר לגלינו גם היום כאשר בעיות כאלה מתעוררות חדשים לבקרים.

סוף דבר

נחזור לענייננו. פתחנו את דברינו בסקירה על עתידה הצפוי של מדינת ישראל. כיום המיגור החרדי מקבל שירותים חיוניים כגון בטיחות פנים וחוץ, תשתית כלכלית, תקשורת ותחבורה וכו', מהמיגור החילוני. אבל ככל הנראה אין סיכויים רבים שהמצב הזה יוכל להימשך. כבר אפשר לחזות את היום שבו לא נוכל לסמוך עליהם להבטיח הגנת המדינה ויושביה. ובאותו היום נצטרך להחליט האם אנו מסוגלים לקבל מדיהם את האחריות הזאת או לא.

הרב ש"ר הירש התווה לנו את הדרך. האמנציפציה נתנה לנו הזדמנות ליישם חלק רחב יותר ממצוות התורה. הקמת מדינת ישראל הרחיבה את תחומי יישום החזרה עוד יותר. הרב הירש סבר שעלינו לשמוח לקראת הזדמנויות כאלה — ולא לברות מהן. הוא טען: הרי התורה רוצה להדריכנו בכל תחומי חיי הפרט והציבור. עכשיו הציבה ההשגחה לפנינו שאלה: האם אתם מוכנים ללכת בדרכים הללו כדי שההדרכה הזו תתגשם?

ייתכן שעתיד היישוב יהיה תלוי בתשובתנו לשאלה זו.

⁸ רשר ה, מכתב לר"ד במברגר (אוסף כתבים ח"ד, בגרמנית). סיכום בעברית פורסם בקובץ "מוריה" חשון תשל"ב עמ' עז—פג.

ברמיוני רואה אני ילד אחוז להבות אש, האנשים אשר מסביב עומדים חרדים באפס מעשה, או אין הם מבקשים אלא להציל את הבנין. אנכי רואה את הילד; — האם עלי לשאול תחילה את שכני, אם גם הוא רואה את הילד?

(הרב ש"ר הירש, אגרות צפון, איגרת יט)

על דרכם של חרדי גרמניה בעת החדשה (ד)

עיונים בספרו של פרופ' מרדכי ברויאר *

חרדי גרמניה — תמיהות והתפעלות

זהות חרדית וחרגינים

כותב פרופ' ברויאר: "יהודי ממזרח אירופה, כאשר ביקר בקהילות של יהודי גרמניה, מן הסתם התקשה לראות ממבט ראשון את הדמיון של האורתודוקסיה הפרנקפורטאית לחברה היהודית המסורתית המוכרת לו... אף אם תיקן לאחר מכן את התמונה שקיבל לפי הרושם הראשון, הרי ללא ספק היתה תופעת החרדים הללו, לפי תחושתו, דבר מה חדש לגמרי ומעורר תמיהה, באשר שילבו יהדות אמיתית עם יסודות כה רבים שהיה עליו לראות כ'בלתי יהודיים' מכל וכל. ואשר נראה מוזר לידידי החרדים ממזרח אירופה, היה שנוא ממש על המתנגדים להם במערב אירופה" (עמ' 28). "אלה חששו כי האורתודוקסים יבלמו את הקידמה והאמנציפציה, והטילו חשך של התחזות וצביעות על כל יהודי שחייב אמנציפציה ושהשלה מודרנית, ובכל זאת טען כי רוצה להישאר נאמן לדת הגיטו" (שם). זהו סיכומם של דברים אשר המחבר מפרט ומדגים בעובדות רבות בדיוניו על המושג "ניאו-אורתודוקסיה" ואשר כרוך בכך. על משמעותם של הדברים הערנו במאמרו הראשון ("המעין" טבת תשמ"ח) בקטעים "אורות מאופל" ו"ניאו-אורתודוקסיה".

הנה, אף השולל הגדרת חרדי גרמניה כ"ניאו-אורתודוקסים" ועומד על הגדרתם כ"אורתודוקסים, פשוטו כמשמעו", כפי שניסינו לטעון במאמר הנ"ל, בודאי צריך לראות את אשר מיוחד ותמוה הוא במציאות זו של יהודים חרדים, וממילא ינסה להבין ולהסביר תופעות הנראות כמה שאינו מתישב עם העקרונות של יהודים חרדים שבכל מקום. מכלול הדברים שכתבנו עד כה הוא ההסבר שהיינו רוצים לתת כמפתח, כתפיסה, להבנת אותן תמיהות. נסכם את הדברים כך:

א. זהותם האורתודוקסית של חרדי גרמניה נתונה על ידי ההזדהות ההדדית של הציבור הזה עם הציבור החרדי במזרח אירופה, שאין להתעלם ממנה, אף אם לא היתה ברורה תמיד בקהל הרחב, שכן היתה מבוררת היטיב אצל העומדים בראש הציבור החרדי בגרמניה ובמזרח אירופה. ונראה לנו, כי באפיונים של חרדי גרמניה שהבאנו מדברי המחבר במאמר הראשון (בקטע "אורתודוקסיה מהי?") יש בכדי להראות התוכן החי של אותה הזהות.

ב. לפעילותו וליצירתו הספרותית של ר' שמשון רפאל הירש זצ"ל היתה

* Juedische Orthodoxie im Deutschen Reich 1871-1918. Frankfurt a/M 1986.

השפעה מעמיקה, מקיפה ומרחיקה לכת על חייהם של חרדי גרמניה ועיצוב רוחם ודרכיהם. יצירה זו, עם היותה כתובה בגרמנית טובה (בסגנון למופת), הרי היא יהדות צרופה במשמעויותיה הנורמטיביות, זו מהותה, ועם כל הפערים בין משנת רשר"ה ויישומה בחיים, הרי ההזדהות עם רשר"ה ועם דרכיו השפיעה באורח מכריע על דביקותם העקרונית של חרדי גרמניה בתורה ומצוות.

ג. חינוך הדור הצעיר לתורה ומצוות נעשה בגרמניה מתוך קשיים עצומים, קשיים חיצוניים מצד השלטונות ומצד יהודים שלא רצו בחינוך זה, וקשיים פנימיים מצד הורים אשר לא תמיד עמדו להם תבונתם וכוחותיהם לעשות הצעדים ההכרחיים להצלחת החינוך לתורה ומצוות בנסיבות הקשות הנתונות. מסתבר כי יש לראות בחינוך זה, הן בדרכי קיומו ונסיבותיו, והן בתוצאותיו, רקע להבנת כל אותן תופעות שהן מיוחדות לחרדי גרמניה, להם בלבד, הן אופני התנהגות תמוהות, והן גילויים מיוחדים של דרכי אמונה ומסירות נפש בקיום מצוות. הכפילות התרבותית, של יהדות ותרבות מערבית, בה חיו יהודי גרמניה, בעיקרו של דבר בעל כרחם, ניכרה יפה, הן בקשיים שעמדו בפניהם, והן בדרכים שנקטו כדי להתגבר על אותם הקשיים. לכן אין להתפלא, כי דמותם ותדמיתם של חרדי גרמניה הראו שני יסודות: את זהותם האורתודוקסית העקרונית מצד אחד, ופרטים שונים במחשבה ובמעשה המראים על זיקה לדרכי הגויים, לתרבות המערבית, מצד שני.

הרי זה אשר כתבנו במאמר הראשון (אם יורשה לנו לצטט את עצמנו) "רק ההנחה שאכן היו חרדי גרמניה אורתודוקסים, פשוטו כמשמעו, נראית לנו כמפתח להבנת מציאות זו, ואז כל חריגה ממה שמתחייב מן ההנחה הבסיסית אכן תובן כחריגה, ולא כסתירה לעיקר דרכו של הציבור הזה."

ד. ונראה לנו, כי גישה זו של הכרה בזהות חרדית תקינה, כאשר תופעות הסותרות אותה נתפסות כחריגות למרות שכיחותם, באה לביטוי ביחס של גדולי תורה מחוץ למסגרתם של חרדי גרמניה אל דרכיהם בחינוך הדור הצעיר. הרי דרכים אלה נשללו, במדה מרחיקה לכת, כדרך של חינוך הבנים. והנה נתקבלו אותם הדרכים, לפחות בעקרונותיהם הכלליים, לחינוך הבנות. כלומר: יש כאן, בנושא רגיש כחינוך, הכרה בזהות החרדית, למרות שבאותו נושא עצמו יש גם גישה השוללת חלק חשוב מאד מדרכיהם של חרדי גרמניה. אולי אפשר לומר זאת כך: בדרכי החינוך שנקטו אצל חרדי גרמניה, בעיקר משום הכרח הנסיבות, היה בכדי לקיים את זהותם החרדית, אולם לא היה בהם בכדי להקנות תורה כדרוש באורח חיוני לעצוב אישיותו של כל נער בישראל. וענין זה קריטי בחינוך הבנים, מה שאין כן בחינוך הבנות. מכאן המסקנה, שהיא נכונה למרות שנראית פרדוקסלית, כי העמדה כלפי חינוך הבנות משקפת את היסוד המהותי של הכרה בזהות החרדית, למרות שחינוך הבנים דווקא הוא המשימה העקרית של החינוך לתורה ומצוות בישראל.

על יסוד מוצק זה של ודאות לגבי הזהות החרדית של שומרי תורה ומצוות בגרמניה ננסה לסקור להלן דרכי התנהגות ומחשבה אשר העומד מחוץ למסגרת זו יכול לראות בהם סתירות לאותה זהות, הכל כפי שפרופ' ברויאר פורס בפנינו בספרו. כן ננסה להראות דווקא את התופעות התמוהות כרקע אשר עליו יובן יפה, מה גדולה היתה החכמה והיראה של מי שהנהיגו ציבור זה, ומה גדולה היתה מסירות

הגפוש על קיום תורה ומצוות שנתגלגלה בתוך ציבור על אף הכל, ואשר על כן זכה
אתך דעת - מכללת הרצוג
הציבור הזה להעמיד דורות נאמנים לעמם.

חריגים מתמיהים

אולי נכון לומר כי החריגים החריפים יותר, כגון פגמים בדרכי הצניעות, מתמיהים פחות, אף נושאים אופי של חריגים במדה פחותה, משום שמצד אחד לא היו אלה דברים המיוחדים למציאות בגרמניה, ומצד שני גם בגרמניה לא היה כל ספק על כך שאכן מדובר בחריגים, בפגמים, בדרכים שאינן מתישבות עם היהדות. "רבנים ומנהיגי ציבור ראו צורך לפנות אל חברי הקהילות האורתודוקסיות, בדרישה לדקדק יותר בשמירת טהרת המשפחה. דברי תוכחה אלה הופנו אל כלל הציבור, אם כי היה ידוע שבעצם מדובר רק על חוגים מסוימים" (עמ' 20). "גראה כי בהתקרב סוף המאה (ה-19), נמצא מספר הולך וגדל של נשים אורתודוקסיות שלא החשיבו עוד את כיסויי שערותיהן" (שם), גם זו תופעה שהפכה נושא לפרסום דברי תוכחה. יותר קשה להבין תופעות אשר עם היותן פסולות וידועות על היותן אסורות, קשה היה למנוע אותן במסגרת אירועים חברתיים, ואם במזרח אירופה היו מעשים כאלה נתקלים יותר מהר במחאות חריפות, הרי במערבה הסתפקו לעתים קרובות בדרכים של הסתייגות שקטה, ויש להבין כי מי שנהגו כך בודאי טעמו ונימוקו עמם. "לא היה זה בלתי מצוי כי חלק מהמוזמנים לחתונה, גברים ונשים, עסקו לאחר הסעודה החגיגית, בריקודים מעורבים, כאשר רבנים שנוכחו במקום, ואורחים אחרים המדקדקים יותר בשמירת מצוות, נשארו יושבים על מקומותיהם, והשתדלו לא להתייחס לאשר אירע באולם הריקודים" (עמ' 19). היה קשה להילחם בתופעות אלה. "רבה של פולדה, הרב מיכאל כהן וצ"ל, עשה נסיונות הולכים ונשנים למנוע את הריקודים בקהילות קטנות של מחוץ, שהיה אורתודוקסי ברובו, אך הצלחתו היתה מועטה" (שם).

דרכי גוים ברשות התורה

נושא אחר, אלה דרכי התנהגות, שיש למצוא להם היתרים בהלכה, וההסתמכות על אותם ההיתרים היתה מצויה או גם מחוץ לגרמניה, ובכל זאת יש מקום לומר, כי דרכים אלה נראו אפייניים יותר למציאות של מי שמקובלים כשומרי מצוות בגרמניה מאשר למציאות דומה בכל מקום אחר. זאת כאשר נכון לראות בהם ביטוי לדרכי האומות שחדרו אל תוך חיי ישראל, גם במקומות בהם נלחמו יהודים על שמירת תורה ומצוות. "הלחץ של כללי ההתנהגות החברתית על צורות התנהגות מסורתיות ניכר באורח הכולט ביותר בכיסוי הראש של גברים. אם כי אין ענין זה בעל חומרה ממדריגה ראשונה כפרט בהלכה, הרי מאז ומעולם לא עלתה כלל על הדעת דמותו של יהודי שאין ראשו מכוסה בקביעות. מאז ימי האמנציפציה שמרו רובם של שומרי המצוות בגרמניה על כך רק בהיותם בביתם או תחת כיפת השמים, ורק מיעוט קטן ישב עם כיפה במשרדים, בחנויות או במקומות אחרים בהם נפגשו וקיימו קשרים עם לא-יהודים. אפילו ברוב בתי הספר האורתודוקסיים ישבו מורים

ותלמידים בגילוי ראש בכיתותיהם, חוץ מאשר בלימודי קודש" (עמ' 21). הרי זו דוגמה של התנהגות חריגה, מבחינה חרדית, כאשר לא קשה להבין שלא מדובר בזלזול בדברי הלכה או במנהגם של ישראל, אלא היה כאן ענין בו הוחלט, בהכרת הנסיבות ובודאי על דעת גדולים, כי ההקלה בפרט אחד תאפשר את השמירה הקפדנית בענינים חמורים בהם לא ייתכן להקל.

דוגמה אחרת היא השתתפותן של נשים בשירת זמירות בסעודות של שבת וכדומה. הרב יחיאל יעקב ויינברג זצ"ל נוכח בתופעה זו כבואו לגרמניה והנושא נדון בספרו "שו"ת שרידי אש" חלק שני סי' ח'. המחבר מוסר על הדברים "בבואו מליטא לברלין בשנת 1914 נוכח לדעת כי במשפחות של שומרי תורה ומצוות נהוג כי גברים ונשים שרים ביחד את הזמירות בסעודות של שבת, למרות שעל פי ההלכה אסור לגברים לשמוע שירת נשים. אבל אחרי חקירה ודרישה נאמר לי כי הגאון הצדיק ר"ע הילדסהיימר ז"ל והגרש"ר הירש ז"ל בפ"פ עני"מ התירו בזמירות קודש לומר יחד והטעם הוא דתרי קלי לא; משתמעי וכיון שמזמרים יחד אין איסור" (עמ' 19).

הפניה זו אל דבריו של בעל "שרידי אש" נראית לנו כבעלת חשיבות כללית למי שרוצה להבין את חרדי גרמניה מתוך הזדהות עם התמיהות הטבעיות מצד חרדי מזרח אירופה. הרי הרב י"י ויינברג איחד באישיותו את יהדות מזרח אירופה עם יהדות מערב אירופה, באשר היה מוכר בעולמה של תורה, הן בליטא והן בפולין, כגדול בהוראת הלכה (יש דברים על כך בספרו הנ"ל סי' ל"א), ומצד שני היה מעורה בחייהם של חרדי מערב שבתוכם חי, ולהם העניק מתורתו וחכמתו משך עשרות שנים.

נושא אחר: "כמו כיסוי הראש, כי היה הזקן השלם חלק מהמראה של יהודי על פי המסורת, אם כי אין על כך חובה מוחלטת על פי ההלכה. ... במדה הולכת וגדלה הסירו בחברה האורתודוקסית את הזקן השלם, או צמצמו אותו לזקן סנטר. בהקשר זה ראוי להזכיר, כי בדרך כלל דקדקו מאד בשמירת איסור התורה להשחית הזקן (בסכיו), אם כי גם בענין זה הושמעו תלונות" (עמ' 22).

הערכה גבוהה ניתנה לשמירת שמות פרטיים יהודיים כסמל המסורת, אולם בחיי יום-יום הרבו להשתמש בשמות גרמניים, לא-יהודיים, ונוקקו לשמות יהודיים רק כאשר היתה לכך משמעות הלכתית" (שם).

מעורים במיטב התרבות הגרמנית

מן הסתם אין צורך להדגיש כי הסימן האופייני ביותר שייחד את האורתודוקסים בגרמניה, זה יחסם לתרבות הגרמנית, כמסתבר מתוך העקרון של תורה עם דרך ארץ. נראה לנו שנוכח לומר כי דווקא בענין זה יש לראות דגמים שונים של התנהגות, הן מן הדברים הכסרים בתכלית, והן מ"דרכי הגויים ברשות התורה", והן מסוג "מכשלות חמורות וקלות". התשובה הנ"ל של בעל "שרידי אש" תועיל להבין יותר טוב גם את אשר ברצוננו להביא להלן. אנו מוצאים כמובן כי "הדחף לרכוש השכלה היה נחלת הכל, ואם מצינו ניסוחים מסוימים, כגון בדברי ר' עזריאל הידסהיימר, המראים גישה שונה, הרי דברים אלה בטלו בתוך הגישה החיובית

כלפי ההשכלה בה נקטו הרבנים אי למעשה - ללא יחוס חיובי
 זה כלפי התרבות הגרמנית הרחיק לכת. "במשפחות אורתודוקסיות רבות, וגם
 משפחות של רבנים לא יצאו מכלל זה, שרו הורים עם ילדיהם ליד השלחן, לא רק
 זמירות המקובלות בישראל, אלא אף שירים גרמניים. בספר 'היועץ לבית היהודי'
 של הרב שלמה קרליבך זצ"ל כלול מספר רב של שירי מחברים גרמניים" (עמ' 84).
 זאת ועוד. מסתבר כי "בחוגים אורתודוקסיים גזקוק לפירותיה-מוצריה של
 התרבות לא פחות מאשר בכל חוג יהודי אחר. לכל המאוחר בשנות ה-90 היו מינויי
 ה־Israelit קהל קוראים עירני אשר ממנו לא נעלמה כל הופעה חדשה של הספרות
 הגרמנית. על כך מעידות ביקורות הספרים שמילאו או את טורי העיתון האורתו-
 דוקסי, וכן המודעות הרבות של מו"לים לא-יהודיים על ספריהם" (שם). מאז סוף
 המאה (ה־19) היו ביקורים בתיאטרון ובאולם הקונצרטים, אפילו בקברטים, תופעה
 לא נדירה במשפחות האורתודוקסיות" (שם). "הרבו לנגן. הדפסת תוים ב־Israelit
 (1894) נועדה לקוראים שידעו לנגן בכינור ובפסנתר" (שם). הבינו גם בעניני ציור
 והתמצאו בהם. על כך מעיד מאמר מ־1906, בו שימשו ציוריו של רמברנדט כנושא
 לדיון מעמיק והובאו כראיה לכך, כי רוח היהדות האמיתית הפרתה את רוחם של
 גדולי האמנים בעולם" (עמ' 141).

גישה זו אל פירותיה של התרבות באה יחד עם קיום מצוות, כאשר לעתים
 היקשה לראות, כיצד הדברים היו שייכים זה לזה. לדוגמה, ניתן למצוא, כי "איש
 מצפוני ודתי בא אל רבו לשיעור תורה, כשהוא לבוש פראק, על מנת ללכת משם
 במישרין לתיאטרון או לבית האופרה" (עמ' 36). האורתודוקסים עשו את "תעסוקת
 הפנאי שלהם בדרך שהיתה אופיינית לבורגנות הזעירה הגרמנית, למרות שדווקא
 מפני זה הוזיהר ר' ש"ר הירש פעמים חוזרות ונשנות" (שם).

"בהודמנויות רשמיות היה אפשר לשמוע מפי אישים אורתודוקסיים מאמרי
 חז"ל בהקשר אחד עם מובאות מדברי גיתה, שילר, אף ריכרד ואגנר. סגנון זה אשר
 הוגדר לאחר מכן כיכמעט מזור, נתפס אז בתור 'האחדות המאוונת של תרבות
 גרמנית ויהדות מסורתית'" (עמ' 84).

יומרת הכוללנות

המתבונן בכל התופעות האלה, אם מתוך שהכיר אותן במציאותן החיה, אם
 מתוך תיאורים כתובים, אכן עלול לשאול את עצמו, כיצד מתישבים כל הדברים
 הללו עם זהות חרדית. ונראה כי תמיהתו אולי תגדל כאשר יעמוד על כך, כיצד
 הוגדר סגנון החיים שכלל את כל אלה על ידי מי שחיו בו.

דוברי האורתודוקסים "לא נלאו לתת ביטוי ליומרת הכוללנות של התורה,
 זאת אומרת את יומרתה של 'יהדות התורה' לחדור לתוך תוכו של מכלול האדם וחיי
 האדם, וקיום חובתו של האדם היהודי להכניע את כל מטרות חייו ותוכן חייו לתורה.
 היהדות הוצגה ברמה כדת הכוללת הכל ואשר אינה רואה כל מחשבה וכל מעשה
 של אדם כמשהו מחוצה לה" (עמ' 34). "רשר"ה הרחיק לכת עוד יותר באמרו, כי
 היהדות בעצם אינה דת כלל, אלא תכנית חיים, ספר חוקים, המסדיר כל חיי האדם,
 בביתו, בחיי העסק והמקצוע, בלימוד ובתפלה" (שם).

כיצד הסתברה גישה יומרנית זו, לפי מחשבתם של חרדי גרמניה, עם אורח חיים אשר פרטים עליו מסרנו כאן מתוך המחקר שבפנינו ?

"אחד ממושגי היסוד של היהדות לפי משנת רשר"ה זה 'אדם-ישראל', אשר משמעותו העיקרית היא, כי 'אנושיות צרופה' הרי זה מושג ערכי ביהדות, וכי 'ישראל' זוהי מדריגה גבוהה יותר של אנושיות. אנושיות צרופה מושגת על ידי כל יצור אנושי המגשים בחייו האישיים והחברתיים, במודע ובדקדקנות אחראית, את המוסר והמדות הטובות השולטות בכל חברה הומנית ונאורה. המדריגה הגבוהה יותר של ישראל תושג רק על ידי קיום מצוותיה המיוחדות של התורה" (עמ' 37). "לכן יכול יהודי אורתודוקסי לעזוב את ביתו ואת בית הכנסת, ולהעסיק עצמו בפעולות של 'חולי' המוסדרות על ידי כללי משפט ומושגי ערך לא-יהודיים, בלא שיעזוב בכך את היהדות ואת התורה, אפילו לרגע אחד. העיסוק בפעילות מקצועית ובעסקים לחלוטין אינו מוצא מכלל הקדושה; אדרבה, דווקא בתחום יעמוד (יהודי) במבחן כ'אדם-ישראל' אמיתי" (שם).

קידוש שם שמים נמצא

ואולם נמצא שעל כל פנים נשאל יהודי אורתודוקסי בגרמניה "כיצד אפשר ליישב, בכנות וביישר, את יומרת הכוללנות של היהדות עם מודרניות בתחום החברתי והתרבותי שהוא כולו מחוץ למעגל היהדות ולהשפעה היהודית? על כך היה מופיע, מעומק תודעתו של הנשאל, ההסבר, כי היהודי המדקדק במצוות דתו, ואשר מתהלך בחוגי תרבות וחברה לא-יהודיים, הרי הוא מקיים תמיד ובכל מקום את הקדושה שבכל מצוות ה', זה קידוש שם שמים בעיני העמים. כל עוד המגע עם העולם המודרני החילוני אינו כרוך בעבירה על דבר ה' זו ההלכה, יש לו משמעות דתית גדולה, באשר מראה לעולם, כי היהודי המודרני-אורתודוקסי יכול ללכת עם הזמן בלא לותר על חלק כל שהוא של המסורת" (עמ' 38).

"יהודים ללא ספור מסרו את נפשם על קידוש השם במאות השנים של חשכת ימי הביניים. אולם עתה שומנים אלה עברו עם מוראותיהם, הרי המבחן הנעלה ביותר של נאמנות לתורה אינו עוד בכך למות על קידוש השם, אלא לחיות חיי יהדות כך שזו תעורר רק דרך ארץ והתפעלות. העתונות החרדית לא גלאתה מלהצביע על קידוש השם המתקיים בכל איש מן החרדים החי בפומבי בנאמנות למסורת" (עמ' 39). "כל סוחר מכובד, אף שאינו ידוע מחוץ למקום מגוריו, רופאים או כימאים שומרי מצוות, פסנתרן שלא ניגן בשבת, צייר המדקדק במצוות קלה כחמורה, כל אלה היו ראויים לשבח זה" (שם).

מודעות לבעיות

יהודי הרחוק מן המציאות המתוארת, ריחוק של מקום ושל זמן, ייתכן שישאל שאלה הגיונית: האמנם יש לראות בכל ההשקפות הללו הסברים מציאותיים, דהיינו: האמנם הועלו כאן חולין לטהרת הקודש, או שמא אלה רק תירוצים שהומצאו לשם

צידיק הנוחיות, ואם כן קרוב לתורה ע"פ אר"י חיים כזה נדון להתנוונות, להגדלת המרחק ממציאות היה של תורה ומצוות ?

על כך כותב פרופ' ברויאר "אחרי שהניאו-אורתודוקסיה התבססה כסגנון חיים שניתן לנהוג בו, ואשר היה מכובד למספר הולך וגדל של נאמנים, החל תהליך אופייני של קיפאון. מה שהיה דרך של מקוריות הפך להיות מסגרת של מוסכמות. אורתודוקסים אשר לאמיתו של דבר לא יכלו לטעון שיש בהם כוללנות של תורה, אף לא כוללנות של תרבות מודרנית, הביטו על שנות הייסוד בגאווה ובשביעות רצון עצמית" (עמ' 41).

אולם גישה זו לא היתה נחלת הכל. אין להתעלם מכך שאכן היה קיים ואף הורגש בציבור הזה פער "בין היהדות ותרבות הזמן. אף ההנמקה הדתית של הפעילות החילונית היתה יותר ענין של הצהרה והכרזה מאשר מציאות חיים ממשית. אילולא כן, כיצד נבין כי ר"ע הילדסהיימר ראה צורך להוקיע כחילול השם את הזלזול בבתי דין רבניים ואת קיומם של משפטים בין צדדים יהודיים בפני בתי המשפט האזרחיים ? חיי ההסתגלות של הניאו-אורתודוקסיה עם הזמן החדש היו כרוכים בחוסר עקביות ובפשרות. אולם אלה באו לאו דווקא על חשבון הצד היהודי שבכל ענין. למרות כל ההצהרות האידיאולוגיות היו פה ושם חשדניים כלפי העולם המודרני, חשו דחף להתבדל, והרגישו כי קיומה של ההסתגלות היהודית-אירופית אינו מובטח. אם הגיעו למצב בו היה צורך לבחור בין ענינים יהודיים לענינים אחרים, הרי בדרך כלל היתה העדיפות לעניני היהדות" (עמ' 40-39). כך מסתברת ההתרחקות המתמידה מעיסוקים מסוימים, חברתיים, אקדמיים, אמנותיים, שגראו סותרים במיוחד את הרגישויות המסורתיות. כבר ר' ש"ר הירש השמיע קול אזהרה בכתובו: 'אכן, בהיותך בורר את דרכך למציאת פרנסה, הרי תתנה את החלטתך בכך, איזו דרך תסכן פחות את נאמנותך לקיום מצוות התורה, ואיזו היא הדרך שתקל עליך למצוא את האמצעים וההזדמנויות לעסוק באותם דברים הנדרשים לפי אותו ייעוד אשר בעבורו אתה מכשיר עצמך על ידי הפרנסה' (עמ' 40).

בהמשך דרכו של הציבור הזה, לקראת סוף התקופה המתוארת בספר שלפנינו ולאחר מכן, אכן התעוררה בו ביקורת עצמית נוקבת, ותנועת התחדשות שהיא נושא לדיון בפרק האחרון של הספר. אכן נראה לנו שנכון לומר, כי משמעות התיאור המפורט שסקרנו כאן, וייראו פרטיו מתמיהים ככל אשר ייראו, אינה יכולה להיות גישה של ביטול כלפי כח החיות היהודית תורנית של ציבור חרדי גרמניה. אין לראות כאן ויתורים המביאים להתדרדרות בחינת "תחילת נפילה ניסה". יש כאן גמישות מופלאה מתוך ראיית האפשרויות הגדולות לדביקות ביהדות והתחזקות בה, הקיימות גם במצב בעייתי של השתתפות מרחיקה לכת בדרכי התרבות המערבית. אכן היתה דרך זאת אפשרית רק משום שבחסי הבורא ית' עמדו בראשי הציבור הזה על קהילותיו, רבנים, רועים נאמנים, שידעו לגקוט בצעדים הנכונים ובהחלטות הנכונות במצבים ובזמנים שדרשו זאת, לדעת מה להתיר ועל מה להמליץ, מה לאסור בפירושו ועל מה לעבור בשתיקה, מה להוקיע ולגבי מה להסתפק בהסתייגות שקטה. דרך זו הביאה פירות טובים שהציבור אכן כיבד את רבניו, כפי שכבר צוין בראשון ממאמרי סקירה זו.

"כוחו ומעמד כבודו (של הרב) גבעו בראש וראשונה לא מאישיותו, אלא מיראת הכבוד של הקהילה בפני התורה ומרצונה לחיות על פי התורה" (עמ' 217). תחום פעילותם של הרבנים היה נרחב ומגוון. "מצד אחד פעלו רבנים, כגון ר' יעקב עטלינגר (ערוך לגר') ר' י"ד במברגר (רבה של וירצבורג), ר' ש"ר הירש, ר"ע הילדסהיימר, הרב מאיר להמן, ולאחר מכן גם הרב מיכאל כהן, כמנהיגים פוליטיים בעלי דעה מכרעת, והוכרו בכך מצד רבים" (עמ' 218), אם כי היו בציבור זה גם מי שלא ראו בעין טובה עקרון של מתן מעמד כזה לרבנים (עמ' 214). "לעומת זאת היה זה אופייני לרבנים החרדיים, שקיימו קשר אישי שאין דומה לו, עם חברי הקהילה שנתנו בהם את אימונם כמנהיגים הדתיים" (עמ' 223). "לא היה אירוע משמח או מעציב בו לא נוכח הרב בחוג המשפחות. היה יועץ, מושיע בצרה, אביהם של העניים, מפשר בסכסוכים, והטה אוזן לתלונות" (שם). "הרבה לנוע בדרכים. לא דחה דבר, ולא הקפיד על פורמליות" (שם). "זו אינה אידיאליזציה. לפנינו אוסף של רשימות פרטיות של רבנים, ועל רבנים המאמתות תיאור זה" (שם).

הרב היה עסוק למעלה ראש. נוסף על "הדאגה האישית לבני צאן מרעיתו, לכיובת אישורים והמלצות, פסיקת הלכה, וטיפול בעניני חינוך, במוסדות ומתקנים אשר בלעדיהם שמירת מצוות בקהילה לא היתה אפשרית, זמנו, מרצו, וידיעתו המקצועית (בענינים שונים) הועמדו במבחנים קשים, כגון בטיפול בבנין מקוה ותחזוקתו, המחייבים הקפדה על כללים טכניים מדויקים ומסובכים, בהשגחה על העירוב ובתחזוקתו וכו'" (שם). "אחריותו הדתית של הרב הטילה עליו עול יום-יומי של דאגה לאספקת בשר כשר, וסדרי השחיטה הכשרה, לאספקת חלב כשר וגבינה כשרה, ודאגות רבות אחרות על טהרתם של המטבחים בקהילה על פי ההלכה" (שם).

אם כי היה זה מצוי שרבנים נתקלו בהתנגדות ובקשיים מסוגים שונים מצד בני קהילותיהם, הרי אם מדובר על הערכתם הכוללת, או נכון לומר, כי "הכרת הקהילה בפעילותו המסורה והמיגעת של הרב ניתנה תמיד, והעלחה את מעמדו הרחק מעל למה שבא כרגיל מתוך קשר רשמי. בכך התחזקה סמכותו עד אשר יכול להרשות לעצמו לפעול, במקרה הצורך, באורח נמרץ נגד כל פגיעה פומבית בשמירת מצוות" (שם).

"רק מעטים מבין הרבנים שגדלו בגרמניה היו מוכרים כגדולי הלכה" (עמ' 225). "אמנם היו בוגריו של סמינר הרבנים בברלין בעלי ידיעות טובות ומקיפות, שהיה בהן בכדי לאפשר להם להתפתח בלימודיהם לחכמי תורה חשובים. אולם רוב הרבנים לא הגיעו לכך עקב עיסוקיהם אשר בלאו הכי כמעט לא הספיקו לבצעם" (שם). "אם בכל זאת היי הקהילות התארגנו למעשה על פי ההלכה, הרי זה גבע מצד אחד מכך, כי רוב הרבנים היו תלמידי חכמים אשר בידיעותיהם העיוניות והמעשיות היה בכדי לפסוק בשאלות ההלכה אשר עלו על הפרק יום יום; מצד שני היו במקומות רבים מצויים תלמידי חכמים שלא שימשו ברבנות או שעמדו בראשי בתי מדרשות ובהם נועצו הרבנים" (שם). נוסף על כך "למעשה כיהנו, מאז תחלת המאה (ה-20), ברוב הקהילות הגדולות, רבנים שהגיעו ללמדנות גדולה בישיבות שבמזרח אירופה" (שם).

”הרב החרדי הטיפוסי לא היה מנותק מן העולם, אף לא עמד בלמדנותו הרחוק מעל קהילתו. דווקא בעממיותו השיג לעצמו ולתורה אשר גילם, הערכה וכבוד. לא כגדול בתורה קיבלו אותו, אלא כאיש אשר גילם בחייו את האידיאלים של הציבור שלו, ואשר ראה כעיקר תפקידו את קיום התורה והמצוות והפצת ידיעתן על ידי פעילותו הנאמנה והמסורה. בראש וראשונה היה הוא מורה לעם ומחנך, ולא ראה מתחת לכבודו לתת שיעורים לילדים, ולמבוגרים בעלי ידיעות מועטות. היתה נפוצה הגשמת עקרונות של ר' ש”ר הירש לפיו יש להגיע לרבנות דרך בית הספר” (עמ’ 226).

אולי נצליח לקרב דברים להבנה נכונה של קורא הרחוק מן המציאות המתוארת, על ידי שנביא מקצת דברים ממה שכלול בספר על אישיות רבנים מרשימה, הרב מיכאל כהן, רבה של פולדה, אשר גילם אותן תכונות של יראת שמים וענותנות, נאמנות ומסירות, פעלתנות ותושיה, כך שאפשר לראות בו ”רב לדוגמה” של הציבור בו אנו עוסקים. במבחר העובדות שנביא יש מן המקריות, שכן נצטמצם, כמובן, לאשר כלול בספר שבפנינו. אולם נראה לנו כי על כל פנים נימצא קולטים בדרך זו מן האור של תורה ומצוות האופייני ומיוחד למציאות בה אנו עוסקים.

מקורות חייו של הרב מיכאל כהן זצ”ל

כבר הזכרנו את פעילותו של הרב כהן בענין ייסוד בית ספר יהודי בעיר (”הזמיען” תמוז תשמ”ח עמ’ 14). ”בפולדה השתדל הרב מיכאל כהן (1840—1920) ללא הרף לייסד בית ספר עממי. במשך שנים עמד במשא ומתן עם משרד החינוך והעירייה אשר בלא עזרתם לא יכול היה להגיע להקמת המוסד. בקשיים הגדולים ביותר נתקל מצד הנהלת קהילתו. מתוך חששות כספיים הרחיקו אחדים מחברי הוועד של הקהילה, שהיה אורתודוקסי ברובו, בהתנגדותם להקמת בית הספר, עד שמאחורי גבו של רבם גיסו להנאי את מינהל העירייה מאישור הסיוע, וזאת על אף החלטה חיובית של הקהילה בנושא” (עמ’ 104). דאגתו לחינוך לא היתה מוגבלת לצרכים המיוחדים של קהילתו ”הדאגה לארגון מחדש של סמינר המורים בקלן העסיקה אישי הנהגה הרחק מחוץ לעיר, בחירתו של מנהל חדש לסמינר היתה נושא בטיפול לא רק בקלן אלא אף בפרנקפורט ובפולדה. לרבה הבלתי-נלאה של פולדה, הרב מיכאל כהן, זכויות מיוחדות על פעילותו למען הסמינר בקלן ולמען הכשרת מורים בדרך כלל” (עמ’ 138).

הדאגה לחינוך חייבה גם פעילות מדינית. בסקירתנו הנ”ל (עמ’ 10) הזכרנו את חילוקי הדיעות שבין האורתודוקסיים והרפורמיים על המסגרת העדיפה להקניית חינוך כללי ויהודי לילדי ישראל. בעקבות הצעת חוק בנושא זה פנה ”האיגוד של יהודי גרמניה” שבשליטת רפורמיים אל בית הנבחרים בתזכיר בו הובהר שעיקר דאגתם היא שינתנו שיעורי יהדות במסגרת בתי ספר כלליים” (שהיו בעלי אופי נוצרי לפי טבע הנסיבות). לעומת זאת ”החל נציג ההתאחדות לעניני היהדות החרדית בגרמניה, הרב מיכאל כהן-פולדה, במשא ומתן עם פקידי ממשלה רמי מעלה, עוד לפני שעשה זאת האיגוד ליהודי גרמניה. בהחלטיות ובעקביות עמדו החרדים על דרישתם העקרונית: שמירתה, ואם אפשר הרחבתה של מערכת בתי

הספר היהודיים, ומגיעת סודי לימודים שעלולים היו להביא לידי כך שילדי הורים חרדיים יהיו נתונים להשפעה רפורמית-יהודית" (עמ' 270).

גם לפעילות ספרותית הקדיש הרב כהן את מרצו. שנים מכתביו כלולים ברשימת הספרות שעליה מבוסס המחקר הזה. יחד עם הרב ל. לוגשטיין תכנן פרסום כתב עת יהודי-מדעי (עמ' 177).

המחבר מוסר לגו דברים על העירנות והתושיה שגילה הרב במה שקשור עם שמירת מצוות מעשיות ובסדרים הדרושים לשם כך. "רבה הבלתי-גלאה של פולדה נתקל לא אחת בקשיים גדולים במחווה, כאשר נתגלו פגיעות במסורת בחיי הקהילות, אולם לרוב עלה בידו להביא לידי שמירת ההלכה, זאת הודות ליוקרתו האישית ולאופיו הדתי הידוע, אשר עליו לא היו עוררין" (עמ' 223). ועוד מספר: "בהיותו בחופשת קיץ בסכיוונינגן אירע שבמוצאי שבת קיבל מברק מפולדה ובו הודיעו לו, כי יהודי בעירו פתח את חנותו בשבת. הרב כהן שב לעירו עוד באותו לילה כדי לטפל בענין מיד" (עמ' 432 הערה 199).

עם התקדמות הרפואה באותה התקופה עלו על הפרק בעיות של עשיית פעולות שנדרשו על ידי רופאים ואשר הן מנוגדות להלכה, וכן בעיות של פעולות על פי ההלכה שנתקלו בהתנגדות של רופאים. "השאלה החמורה ביותר בתחום זה נבעה מחששותיהם של רופאים לגבי קיום מצות מילה כהלכה. חששות אלה הועלו בתדירות הולכת וגדלה מאז התפרסם באמצע המאה הצורך במניעת זיהומים בעת ביצוע ניתוח מכל סוג שהוא. על פי ההלכה נדרשת לא רק מילה אלא אף פריעה ומציצת הדם מהפצע הטרי, הכל על ידי המוהל באופן בלתי-אמצעי, אם בצפורניו, אם בפיו. לפי הידע הרפואי החדש היו פעולות אלה כרוכות בסכנת זיהום חריפה, הן לילד והן למוהל. ובכן היתה כאן התנגשות ברורה, לכאורה כבעיה ללא פתרון, בין המדע והלכה מקודשת בקיום מצוה יסודית של התורה" (עמ' 234). "לגבי התקפה זו על עניני המילה נקט בעל 'הערוך לנר' עמדה בלתי-פשרנית" (עמ' 235). "במקום שאין מוהל נאמן יש לדחות המילה עד אשר יימצא מוהל שיקיים המילה כנדרש על פי ההלכה. גם ר' ש"ר הירש ור"ע הילדסהיימר קיבלו גישה זו לענין" (שם). "הפתרון של הצלה' בא על ידי יזמתו של הרב כהן-פולדה, הבלתי-גלאה ובעל התושיה" (שם). "הרב כהן פנה במכתב חוזר אל 32 פרופסורים גרמניים במקצועות הכירורגיה, הבקטריאולוגיה וההיגיינה... מתוך חליפות מכתבים והתיעצויות נולדה ההצעה לעשות המציצה באמצעות שפופרת זכוכית... הרב כהן עמד בקשר עם הרבנים הירש והילדסהיימר ועם חותנו הרב שטרן-המבורג, ופנה ליצרן של מכשירים רפואיים שהכין מספר שפופרות גליליות. אחרי שאלה נוסו בהצלחה, ונתקבלה גם הסכמתו של ר' יצחק אלחן ספקטור מקובנה... הומלץ בתמימות על השימוש בשפופרת המצילה" (שם). "ענין המילה נשאר על הפרק בציבור החרדי" (עמ' 236). "גם מבחינת ההלכה הובעו ספקות על השימוש בשפופרת המציצה... על כל פנים הוכחו כאן הרצון והיכולת של החרדים בגרמניה לקיים את דרישות ההלכה על אף כל המכשולים ותוך שימוש בטכניקה המתקדמת" (שם).

גם השמירה על איסור שעטנז נכללה בתחום עיסוקיו המיוחדים של הרב מ. כהן. "הרב כהן ניהל על כך חליפת מכתבים נרחבת עם מוסדות ממשלתיים לבדיקה

מכנית־טכנית, והעתונות הדתית הציעה לקיים מוסדות בדיקה מיוחדים שינוהלו על ידי אנשים שיתמחו מבחינה מקצועית וימסרו מידע בנושא" (עמ' 239).

שפע של חכמתו וכוחותיו, נפשיים כפיסיים, השקיע הרב כהן בפעילות שתדלנית, במשא ומתן עם השלטונות, ולא נרתע מלקבל האתגרים, אף אם הסיכויים להצלח היו קלושים, ולבסוף הכשילון היה חלקו. דוגמה בולטת לכך, זה ענין שמירת השבת שהפכה להיות קשה בעבור רבים, משום הנהגת היום הראשון כיום מנוחה שבועי (להשכלת הקורא: עד המחצית השניה של המאה ה־19, היה שבוע עבודה של שבעה ימים דרך של שיגרה גם במדינות שבראש עולם התרבות המערבית). פחות מעשר שנים אחרי שהחוק המחייב יום מנוחה שבועי, וזאת ביום הראשון של השבוע, נכנס לתוקפו, כתבו על תוצאותיו "עדין כואבים הפצעים שהכה בנו החוק למנוחת היום הראשון. כמה חנויות של קמעונאים ששגשו מקודם לכן, נעצרו בהתפתחותן, וכמה חנויות אשר בעליהן לא היו חזקים דיים בדיעותיהם פתוחות עתה בשבתות" (עמ' 287). "מסתבר כי המיעוט הועיר שפעל מתוך מניעים דתיים היה חסר אוגנים בעמדו מול שלטון שענינו היה בכך להסדיר ולהקל תנאי העבודה של הרוב המכריע באוכלוסייה, זאת מתוך מניעים של מדיניות חברתית. בכך נוכח הרב מיכאל כהן (פולדה), כאשר ניהל משא ומתן, בקיץ 1889 ובחורף 1890, עם פקידי ממשלה ומנהיגי מפלגות רמי מעלה, על החוק להגנת העובדים שעמד על הפרק. למשאלתם של שומרי המצוות שתותר פתיחת חנות לשעות אחדות ביום ראשון למי שחנויותיהם סגורות בשבת, לא היה כל סיכוי" (עמ' 287).

מענינת ומאלפת העובדה, כי הרב מיכאל כהן נקט במגעיו עם השלטונות בסגנון בו נקטו יהודים מאז ומעולם בהיותם בגלות אדום או בגלות ישמעאל, ובבואם לבקש על נפשם ועל צרכיהם מאנשי המלכות והרשות. סגנון זה היה שונה מן הסגנון בו ביקשו יהודים חילוניים (כגון גבריאל ריסר שפעל במחצית הראשונה של המאה ה־19) על זכויותיהם, ובודאי היה שונה מאד מן הסגנון בו נדרשו לאחר מכן הזכויות הלאומיות על ידי התנועה הציונית. דבריו של המחבר על נושא זה כלולים בפרק "בממלכה הגרמנית" בו ניתן תיאור מפורט של דרכיהם ובעיותיהם של חרדי גרמניה בהשתלבם בחיים הפוליטיים. במסגרת מאמרי הסקירה שלנו כנראה לא נגיע לדיון מפורט בנושא זה. עם זאת נותנת סקירת המובא בספר על פעילותו של הרב מיכאל כהן הזדמנות לראות, אולי להרגיש, משהו מענין זה. על החרדים היה להחליט, בין היתר בשאלה, מהן המפלגות העדיפות עליהם. והנה נוכחו לדעת כי "גילויי סימני אהדה מפורשים כלפי החרדים ניתנו מצד חוגים מדיניים שמרניים בממלכה הגרמנית" (עמ' 292). "קנאי המדינה הנוצרית" היטיבו להבין, כי החרדים היו מוכנים להשלים מבחינה עקרונית עם העובדה, כי הנצרות היא הדת השלטת במדינה, וכי שמירת מצוות התורה חשובה להם יותר משויון הזכויות כאזרחי המדינה. עמדה עקרונית זו של החרדים עמדה בעינה יחד עם הגישה העקרונית החיובית כלפי האמנציפציה, ופקידי ממלכה רמי מעלה אהבו לראות גילויי עמדה זו" (עמ' 293—292). בכך נקבע סגנון החרדים במגעיהם עם נציגי השלטון. "במגעיהם עם שלטון המדינה נהגו הרבנים החרדיים בהכנעה שהיתה גדולה אפילו מהכנעתם של שתדלנים מתקופת הגיטו, אף שבכך נאלצו לסבול, כי מצד הרפורמיים, שעובו זה מזמן את מסורת השתדלנות, הציגו אותם כאנשים

דוגמת 'יהודי התסות'. דבר זה לא שינה את דרכם של רבנים כגון הרב מיכאל כהן והרב עזרא מונק, שהיו מבאי משרדיהם של שרים כ'אישים רצויים'. יכלו להיות בטוחים באהדתם של האנשים רמי המעלה לעניניהם המיוחדים, יותר מזה לא רצו ולא היה דרוש להם" (עמ' 293). גישה אוהדת זו כלפי יהודים חרדים היתה מיוסדת על שיקולים "ריאל-פוליטיים" יותר מאשר על אהבת ישראל. "הרקע הריאל-פוליטי של עמדות הממשלה כמובן לא נעלם מעיני החרדים" (שם). העובדה, כי הפוליטיקאים החרדיים העקריים לא השלו את עצמם על ההשקפה ששררה בחוגי השלטון, משתקפת בתוך אחת מרשימותיו של הרב מיכאל כהן שנכתבה עברית (סימן של סודיות), אותה כתב בהיותו תחת הרושם שעשה מותו של ביסמרק. (הערה להשכלת הקורא שאינו מצוי בקורות התקופה בה אנו עוסקים: ביסמרק היה מדינאי רב עוצמה שהטביע את חותמו על ייסודה של הממלכה הגרמנית ועל ניהולה במחצית הראשונה של התקופה בה עוסק ספרו של פרופ' ברויאר). הרב א. שטרן, רבה הראשי של המבורג, חותנו של הרב כהן, עמד בעימות ממושך עם הנהלת קהילתו בענין של בית הקברות. התערבותו של ביסמרק, ראש הממשלה הקיסרית, נגד החלטת ממשלת פרוסיה והודות לתיווכו של הרב מיכאל כהן, אפשרה בסופו של דבר הקמתו של בית קברות נפרד על אדמת פרוסיה. בסגנון השתדלנות הישנה כתב הרב כהן כי בסייעתא דשמיא, באשר ביד ה' לב מלכים ושרים, עמד לרבה של המבורג ראש הממשלה אדיר הכת, אשר יכפי שחושבים בעולם הוא מי שגרם את שנאת ישראל בימינו. הרי זה נס בתוך נס" (עמ' 294—293).

אכן היתה אישיותו של הרב מיכאל כהן מפולדה מיוזג מופלא של יראת שמים תמימה ועמוקה עם חכמה ותושיה, כאשר על יסודות אלה פעל למען שמירת תורה ומצוות בקהילתו ובכל אתר ואתר, ככל אשר ראה צורך לפי הנסיבות, בנאמנות ובמסירות, ולא החזיק טובה לעצמו, וכך אנו למדים על דרכיהם של רבנים בגרמניה שהנהיגו שם את הציבור החרדי דרך תלאות החיים האופייניים לציבור זה במיוחד.

מעשה פנחס בא להזכירנו כי כל אחד מאתנו, ויהי יחיד ובודד, מיועד לקום ולהתערב באומץ לב להצלתו הרוחנית והמוסרית של הכלל, מתוך נאמנות לה' ותורתו. לא דמעה חסרת-מעשה מביאה הצלה ומרוממת את האדם, אלא המעשה הנישא על כנפי ההתלהבות האלקית.

(פירוש הרב הירש, תהלים קו, ל)

הרב אריה כרמל

תקומת מדינת ישראל במקורותינו

בגליון תשרי תשמ"ט כתב ר' צבי וינברגר הי"ו מאמר בשם "עיון בשנות דור דור" ובפרק ו ממנו הוא מעורר שתי שאלות מאד רלבנטיות לתקופתנו:

- א. איפה וכיצד נרמזת במקורותינו תקומת מדינה טרם בוא גואל צדק?
- ב. מה טעם למדינה כזו?

בלי לנקוט עמדה לגבי נסיונות המחבר לענות על שאלות אלו, אני רוצה להביא לתשומת לב קוראי "המעין" את דברי מהר"ל מפראג בנידון, שהם לענ"ד המקור המפורש ביותר בענין זה, והם מהווים כעין נבואה נפלאה למתרחש ולעתיד להתרחש בימינו.

מהר"ל פותח את דיונו (בספר גבורות ה' פרק יח ובספר נצח ישראל פרק כח) באגדת חז"ל בפרק חלק שהמשיח נמצא "אפתחא דמלכות רביעית", היינו בפתח העיר רומי (סנהדרין צח, א). מהר"ל מבאר שהפתח הוא סוף העיר, והרמז הוא שמלכות המשיח מתגלה כאשר המלכות הרביעית מגיעה אל סופה. ולא עוד, אלא שדוקא אפיסת כחה ו"העדרה" של המלכות הרביעית הם שגורמים להופעת מלכות המשיח. וענין זה מרומז, לדעת המהר"ל גם בזה שבלידת יעקב אבינו ע"ה "ידד אוחות בעקב עשו" (פ' תולדות, כה, כו). הסמליות בזה היא שהעקב הוא "סוף האדם" (היינו קצה מבנה הגוף) ו"עקב עשו" מרמז לסופה של מלכות אדום, ו"כאשר מגיע העדר למלכות רביעית מחייב התגלות המשיח" (נצח פ' כח).

ובספר גבורות ה' (יח) מביא מהר"ל את המדרש (שמות רבה א, כו): "וכן בת פרעה מגדלת מי שעתיד ליפרע מאביה. ואף מלך המשיח, שעתיד להיפרע מאדום, יושב עמהם במדינה, שנאמר שם ירעה עגל ושם ירבץ" וגו' (ישעיה כו, י). והרמז בזה, לפי דעת מהר"ל, שקורא כאן למשיח "עגל", שהוא בהמה שלא נשלם גידולה, כי כאן מדובר בשלב שמלכות המשיח עדיין לא הגיעה לשלימותה, ובשלב זה מלכות המשיח יושבת עדיין בתוך המלכות הרביעית — "וכאשר לא היה מלכות המשיח על השלימות, נגרר מלכות המשיח אל אדום" (שם).

זו הפעם הראשונה, כמדומני, שאנחנו פוגשים מפורשות בדברי קדמונינו ז"ל את הרעיון הזה:

- א. שתהיה התפתחות במלכות המשיח, משלב בלתי מושלם אל שלב מושלם.
- ב. שבשלב הראשוני, הבלתי מושלם, תהיה מלכות המשיח "גרוורה"

אתר דעת - מכללת הרצוג
של המלכות הרביעית (שמרמות, כידוע, על התרבות ה"מערבית"
שהיא יורשתה הרוחנית של הממלכה הרומית).

מה טיבה של מלכות ראשונה זו ? המהר"ל ממשיך (שם) :

מלכות המשיח שתתחדש... היא יוצאת מן המלכות הראשונה שלפני
זה, וזה, כי מלכות ישראל הקדושה שיש לה מדריגה אלוקית פנימית,
היא צומחת מתוך מלכות בלתי קדושה, שכך ראוי למלכות שיש לה
מעלה אלוקית, מעלה פנימית.

ועוד שם :

וכן תמצא שהפרי, כאשר הוא בלתי נשלם, הוא בתוך הקליפה, עד
שהפרי גדל ועומד על שלימותו, ואז, כאשר הפרי גדול, נפסדה הקליפה
מכח גידול הפרי, שכל דבר שיש לו מדריגה פנימית הוא יוצא מתוך
דבר שהוא חיצון לו.

ובספר נצח ישראל (כח) הוא מוסיף :

כך ישראל, מלכות שלהם הוא מתעלה ומתגדל מתוך מלכות האומות.
והיינו, שמכח מציאות מלכות האומות, וממדרגתם, מתעלה אל מדריגה
יותר עליונה. וכאשר מלכות ישראל בשלימות, או יסולק מלכות
האומות, כמו שמסולק הקליפה ונופל כאשר הפרי על שלימותו.

למה מלכות המשיח יכולה לצמוח רק מאפיסותה והעדרה של המלכות הרביעית ?
ולמה מלכות המשיח הקדושה יכולה לצמוח רק מתוך מלכות קודמת שהיא הפכה ?
דבר זה עמוק מאד ואי-אפשר לבארו די צורכו במסגרת הנוכחית. אבל יעויין
במש"כ אדמו"ר הרב א. א. דסלר זצ"ל במאמר "מתוך אפלה אורה" (מכתב מאליהו
חלק א עמ' 157). שם מבואר שהטוב המעולה ביותר והמדרגה הקדושה ביותר
יכולים להתפתח רק כתוצאה מתגובה נגדית חזקה מאד, כעין "מרידה", נגד הרע.
משה רבנו ע"ה הגיע למדרגתו הנשגבה והיה יכול להיות כלי ביד ה' להביס את
חוקפה של מצרים, רק משום שהוא גדל בארמונו של פרעה והכיר מקרוב את טומאת
מצרים ולמד למאוס בה בכל נפשו. וכן המשיח ימרוד — וימריד את ישראל
והאנושות — נגד הטומאה והחומרנות של המלכות הרביעית, היינו של העולם
המודרני. ועל כן בשלב הראשוני הוא צריך "לישב עמם במדינה".

מדברי מהר"ל העמוקים והנפלאים אנו יכולים ללמוד שהפונקציה של המדינה —
"המלכות הבלתי קדושה", שהיא "מכח מציאות מלכות האומות וממדרגתם" —
היא להכין את מלכות ישראל שתצמח מתוך מלכות בלתי קדושה, לאפשר לנו
להכיר מקרוב את אפסות המטרות החומרניות של מדינה בלי קדושה ובלי פנימיות,
עד שלבסוף תתפרץ הנקודה הפנימית והקליפה תפול והפנים יתגלה במלא זהרו.
הלאי ונזכה לכך !

על שיתוף הפעולה בין הרב במברגר והרב הירש

בעוד שאין לי דעה ולא כל שכן ידע בעניני מקוואות, יורשה לי להעיר על דברי הסיכום [המעין, תשרי תשמ"ט, עמ' 85—52].

א. הרב מווירצבורג סבר שאין לעסוק בברורי הלכה אגב פרשנות המקרא. וכך הוא כתב: "כלל מונח אצלי לעיין כל דבר בס"ד במקומו בש"ס ולשוט אח"כ ככל הנהרות נחלי דבש יתר רבותנו, טרם נפרסם בדפוס". עיין "עבודת הלויים", הקדמה ג' עמ' ו' כלל ד'.

ב. כמעט ולא היו יחסים בין שני הרבנים. המכתבים שהחליפו ביניהם ובענינים סוליים, נער יספרם. עיין "מדריך לכתבי יד ודברי דפוס מעובדו של הרב ש. ר. הירש" — אוסף זנגר ושם דרך אגב מכתב תודה קצר עבור החומש ויקרא מיום כ"א טבת תרל"ג שנתקבל בוירצבורג.

ג. לא היה שום שיתוף פעולה בעניני ארץ ישראל מהטעם הפשוט שהרב ז. ר. הירש לא שתף עצמו זולת יוצא מהכלל אהר ויהא חתימתו על כרוז בדבר הקמת ב"ח יהודי בירושלים. עיין הכתבים הציוניים של הרב קאלישר וכן בספרו המצויין של פרו' אליאב "אהבת ציון ואנשי הו"ד".

לבסוף עוד הערה של בר בי רב, אבי ז"ל וכן רבים וטובים מצאצאי הרב מווירצבורג תכננו מסעותיהם על פני גרמניה כך שמעולם לא לנו בפרנקפורט ענ"מ ובכך מנעו מאחרים כל אפשרות לזהותם עם אחד משני הקהילות הקדושות ע"י הפילה בציבור בקהלם. דרך זו טובה גם כהיום הזה אף שהפורום של אז עבר זמנו וכטל.

נפתלי הלוי

מצאצאי הרב מווירצבורג ז"ע

תשובה

במכתב הנ"ל מתייחס מר נפתלי הלוי כמעט רק להערה האחרונה במאמרי. בהערה זו העותי לכתוב שלפני המחלוקת בענין חיוב היציאה מהקהלה הכללית בפרנקפורט היה שיתוף פעולה בתחומים אחדים בין הרב במברגר והרב הירש. על הדוגמאות שהבאתי אפטר להוסיף, — כגון פרסום חזון מהרב במברגר נגד ספר זכאי צדק, הלכות שחיטה מאת ר' יצחק בער, בירחון "ישורון" בעריכתו של הרב הירש. אמנם הרב הירש נתן הסכמה לספר אחר של ר' יצחק בער, אבל זה לא מנע פרסום בקורת חריפה של הרב במברגר נגד ספרו של ר' יצחק בער ב"ישורון"

(תרי"ז, עמ' 590—588). פרסום הבקורת הכוללת בקשה לא להשתמש בספר הנ"ל מראה על דאגה משותפת בין שני הרבנים למען סדרי הכשרות. הבאתי בהערה הנ"ל שהרב במברגר ביקש מהרב הירש הסכמה לספר "אמירה לבית יעקב". גם זה מראה על שיתוף פעולה. ציינתי בהערה הנ"ל שבנו של הרב במברגר, הרב יצחק זעקל במברגר ישב בבית דינו של הרב הירש בפ"פ. הבאתי גם מראי מקומות לחליפת מכתבים בעניני הלכה בשו"ת יד הלוי. לא כתבתי שהיה שיתוף פעולה פורה ויומ-יומי, אבל חשבתי לגבון להזכיר עובדה פשוטה. אגב, ההערה הראשונה של מר גפתלי הלוי איננה מובנת כלל. בתשובתו של הרב הירש מודגש פעמיים-שלוש שבפירושו אינו מתעסק בקביעת הלכה אלא בפירוש הפסוק ע"פ פירושי חז"ל.

מר גפתלי הלוי יוצא עם טענה נוספת, שלא היה כל שיתוף פעולה בעניני ארץ ישראל מהטעם הפשוט שהרב הירש לא שתף עצמו זולת יוצא מהכלל אחד והוא חתימתו על כרוז בדבר הקמת ב"ח בירושלים. כתנא דמסייע נזכר ספרו של פרופ' אליאב "אהבת ציון ואנשי הר"ד". אני מכיר את הספר הזה וקראתי בו, אפילו מה שמובא שם בעמ' 290, עמ' 298, עמ' 300 ועוד. שם מובא במפורש שבענין הקמת ב"ח בירושלים היה שיתוף פעולה בין הרב במברגר והרב הירש ותמיכתו של הרב הירש לא הצטמצמה בחתימה על כרוז. בספרו של פרופ' אליאב מובא שבתיוכח של הרב במברגר נתקבלו השליחים מא"י בענין ב"ח אצל הרב הירש. שם מובא שהרב הירש היה אחד ממקומות איסוף של תרומות עבור ב"ח בירושלים. שם מובא שהרב במברגר והרב הירש הפסיקו את העברת הכספים, אחרי שגודע על שימוש בלתי נכון של הכספים. שם מובא שבהיודע אי-סדרים נוספים, פרש הרב הירש מהוועד ולמרות הפצרות של הרב במברגר, לא חזר הרב הירש מפרישתו. שם מוזכרת גם חליפת מכתבים בין הרב במברגר ור"ע להרן, הרב הירש והרב להמן בענין הקמת ב"ח בירושלים. אני מודה שאינני הסטוריון, אבל אני מעיז לומר שהעובדות הנ"ל מראות על כיוון שונה מטענתו של מר גפתלי הלוי.

ועוד עובדה. באולם הכניסה של בית החולים שערי צדק בירושלים עמד עשרות שנים לוח בגובה של כשלושה מטר לכבודו של הרב שמשון ב"ר רפאל הירש על חלקו בהקמת בית החולים. לוח זה עמד שם עד כלפני שלושים שנה. אני מעיז לומר שלוח מכובד כזה לא נותנים עבור חתימה על כרוז בלבד.

ידוע שנכדים ונינים רבים של הרב מווירצבורג היו חברים נאמנים בקהלת עדת ישרון, מיסודו של הרב הירש בפ"פ. כמו כן ידוע שרבים מצאצאי הרב במברגר צדדו בקהלות עצמאיות, ללא קשר ארגוני עם הריפורמים. ויש מי שכתב אפילו יותר מזה על צאצאי הרב מווירצבורג: "רובם תמכו בדרכו של הרב הירש". כך מובא בספר משפחת במברגר, מהדורה שניה, ירושלים, תשל"ט, עמ' יג. אגב, במכתבו הנ"ל מאשר מר גפתלי הלוי ש"רבים וטובים מצאצאי הרב מווירצבורג" שבקרר לפעמים בפ"פ לא רצו להתפלל, אפלו פעם אחת, בבית הכנסת הדתי של הקהילה הכללית שכללה גם בתי תפילה רפורמיים. גם זה מראה על הסכמה עם דרכו של הרב הירש.

יונה עמנואל

אתר דעת - מכללת הרצוג

..

העורך האחראי: יונה עמנואל, רח' צפניה 26, ירושלים

אתר דעת מקללת הרצוג